

BISKUPIN – STANOWISKO ARCHEOLOGICZNE

Biskupin leży w woj. kujawsko-pomorskim, ok. 80 km na południowy zachód od Torunia, nad Jeziorem Biskupińskim. Stanowisko archeologiczne znajduje się po południowej stronie jeziora, na półwyspie. Jest częścią rezerwatu archeologicznego, nad którym pieczę sprawuje miejscowe muzeum.

●●● W przeszłości

10–8000 lat p.n.e. W okolicach dzisiejszego Biskupina mają obozowiska łowcy reniferów. W epoce neolitu osiedlają się tu rolnicy.

738 p.n.e. Początek epoki żelaza. Na wyspie (obecnie półwysp) na Jeziorze Biskupińskim powstaje osiedle obronne ludności kultury łużyckiej. Prowadzi do niego drewniany most. Osada ma owalny kształt o wymiarach ok. 170x100 m. Składa się z ponad 100 drewnianych domostw. Chaty przylegają do siebie, tworząc 13 równoległych rzędów. Pomiędzy nimi biegną szerokie na 2,5 m ulice, wyłożone drewnianymi balami. Zabudowania otacza wał obronny z drewna i ziemi. Drewniany falochron chroni osadę przed falami jeziora.

VI w. p.n.e. Osada zostaje opuszczona. Istnieje kilka hipotez dotyczących przyczyny: zniszczenie przez Scytów, podniesienie się poziomu wody lub wyeksploatowanie środowiska naturalnego wokół gródu.

1933. W wyniku prac melioracyjnych poziom jeziora obniża się. Miejscowy nauczyciel Walenty Szwajcer podczas wycieczki z uczniami odkrywa fragmenty drewnianych bali wystające z jeziora. Rozpoczynają się nowatorskie badania archeologiczne, trwające do wybuchu wojny.

1941–43. Prace wykopaliskowe prowadzą Niemcy. Pod koniec wojny zasypują większość wykopów i wywożą dokumentację oraz rysunki.

1946. Prace archeologiczne zostają wznowione.

1974. Dotychczasowe metody konserwacji drewnianych elementów nie zdają egzaminu. Z tego względu wstrzymuje się badania, a wykopy zasypuje się ziemią. Skarby Biskupina zostają zwrócone środowisku, w którym przetrwały ponad 2700 lat.

Koniec lat 60. do dziś. Powstają pełnowymiarowe rekonstrukcje fragmentów osady. Zostaje otwarte muzeum archeologiczne i utworzony ośrodek archeologii eksperymentalnej.

●●● Dziś

Na teren dawnej osady prowadzi drewniany most. Wał obronny, otaczający pradawny gród, został odtworzony częściowo: fragmenty z obu stron bramy wjazdowej oraz po przeciwnej stronie osady. Wał jest zbudowany z drewnianych skrzyń, wypełnionych ziemią. Ma szerokość 3 m i wysokość 6 m.

Na jego szczycie od zewnętrznej strony sterczą wbite pionowo bale drewna. U stóp wału znajduje się falochron: kilka rzędów poziomo wbitych zaostzonych drewnianych bali.

Przechodzimy przez zrekonstruowaną bramę. Ponad nią wznosi się kwadratowa drewniana wieża strażnicza, przykryta trzciniowym dachem w kształcie ostrosłupa. Jesteśmy na niewielkim placu – dawnym miejscu zebrań mieszkańców osady.

Dalej, bokiem do placu, stoją dwa rzędy przylegających do siebie drewnianych chat, krytych wspólnymi dachami z trzciny. W części odtworzono wnętrza sprzed 2700 lat. Mają ok. 70 m kw. i składają się z przedsionków oraz izb, w których znajdują się pozostałości palenisk oraz narzędzi rolniczych.

Pomiędzy domostwami biegnie droga, wyłożona drewnianymi balami.

●●● Warto wiedzieć

Na terenie muzeum odbywają się liczne imprezy przybliżające dawne kultury. Najważniejszą z nich jest coroczny wrześniowy Festyn Archeologiczny.

BOCHNIA – KRÓLEWSKIE KOPALNIE SOLI W WIELICZCE I BOCHNI

Patrz: WIELICZKA – KRÓLEWSKIE KOPALNIE SOLI W WIELICZCE I BOCHNI

CZĘSTOCHOWA – KLASZTOR OJCÓW PAULINÓW NA JASNEJ GÓRZE

Częstochowa leży w woj. śląskim nad Wartą. Klasztor znajduje się w centrum miasta, na wzgórzu, dzięki czemu góruje nad okolicą. Jasna Góra jest jednym z ważniejszych miejsc kultu maryjnego na świecie i najważniejszym ośrodkiem pielgrzymkowym w Polsce.

••• W przeszłości

1382. Książę Władysław Opolczyk sprowadza pod Częstochowę zakon paulinów z Węgier. Klasztor oraz wzgórze, na którym zostaje wzniesiony, otrzymują nazwę Jasna Góra.

1384. Książę Władysław ofiarowuje paulinom cudowny obraz Matki Bożej z Dzieciątkiem Jezus, według legendy namalowany przez Łukasza Ewangelistę na desce od stołu, przy którym zasiadała święta rodzina.

1430. Na klasztor napada banda rabusiów. Ograbiają kościół i skarbiec. Tną szablą twarz Madonny na obrazie. Ślady cięcia – dwie równoległe pionowe rysy i jedna pozioma krzyżująca się z nimi – są widoczne do dziś, ponieważ malarze dokonujący renowacji pozostawili je na pamiątkę.

XVII w. Zwyczaj pieszego pielgrzymowania na Jasną Górę przeradza się w ważną praktykę religijną. Powstają stałe szlaki wędrowne. Od 1711 r. co roku wyrusza pielgrzymka warszawska.

1655. Jasna Góra pod dowództwem przeora Augustyna Kordeckiego opiera się atakowi wojsk szwedzkich. Do końca pierwszej dekady XVIII w. jest jeszcze trzy razy bezskutecznie oblegana przez Szwedów.

1717. Biskup Krzysztof Szembek koronuje Matkę Bożą Częstochowską na Królową Polski.

1956. Około miliona wiernych składa Jasnogórskie Śluby Narodu Polskiego, napisane przez prymasa Stefana Wyszyńskiego. Są one ponowieniem ślubów lwowskich, złożonych 300 lat wcześniej przez króla Jana Kazimierza.

1979–99. Papież Jan Paweł II sześciokrotnie odwiedza Jasną Górę. W 2006 r. składa tu wizytę Benedykt XVI.

••• Dziś

Klasztor otoczony jest murami w kształcie kwadratu o boku długości 250 m. W każdym narożniku wznosi się bastion – część muru w kształcie trójkąta, wysunięta na zewnątrz poza kwadratowy obrys. Główne wejście do klasztoru znajduje się od południa. Prowadzi do niego droga w kształcie łuku. Idąc nią, mijamy cztery bramy. Obszar wewnątrz murów jest gęsto zabudowany. Po wejściu na dziedziniec widzimy bazylikę.

Stoi w południowo-wschodniej części kompleksu, bokiem do głównego wejścia. Jej ściany są piaskowe, a dach – szary. Długość świątyni wynosi 100 m. Od jej zachodniej strony wznosi się potężna kwadratowa wieża o wysokości 106 m. Widać ją z odległości kilkunastu kilometrów.

Za bazyliką znajduje się Kaplica Matki Bożej Częstochowskiej, w której umieszczono cudowny obraz. Namalowana na nim Madonna jest zwrócona twarzą do widza. Ma pociągłą twarz, wąski nos i małe usta. Z uwagi na ciemną karnację jest nazywana Czarną Madonną. Na lewym ramieniu trzyma Dzieciątko, które przypomina raczej młodzieńca niż dziecko. Głowy obojga otaczają złote aureole. Obraz znajduje się za srebrną kurtyną i jest odsłaniany dwa razy dziennie. W kaplicy złożone są liczne wota dziękczynne, z których najcenniejsze to przestrelony pas, подарowany przez Jana Pawła II w podziękowaniu za cudowne ocalenie.

Za kaplicą w północno-wschodniej części kompleksu znajdują się zabudowania klasztorne – prostokątny budynek z dziedzińcem pośrodku.

Po zachodniej stronie kompleksu, na lewo od bramy głównej, równoległe do murów obronnych stoi podłużny budynek muzeum, a w południowo-zachodnim rogu – arsenał.

DARŁOWO – ZAMEK KSIĄŻĄT POMORSKICH

Darłowo leży w woj. zachodniopomorskim, 35 km na północny wschód od Koszalina, przy ujściu Wieprzy do Morza Bałtyckiego. Zamek znajduje się w centrum miasta, nad brzegiem rzeki. Jest najlepiej zachowanym zamkiem książęcym na Pomorzu Zachodnim.

●●● W przeszłości

1352–72. Książę pomorski Bogusław V wznosi na wyspie (dziś połączonej z lądem) zamek z potężną wieżą bramną i skromnym skrzydłem mieszkalnym. Całość otacza murem obronnym.

1382. W darłowskim zamku przychodzi na świat potomek dynastii Gryfitów – Eryk, późniejszy książę pomorski, następnie król Danii, Szwecji i Norwegii, a wreszcie, po detronizacji – przywódca gotlandzkich piratów. Po opuszczeniu Gotlandii w 1449 r. obejmuje władzę w Księstwie Słupskim. Rezyduje w Darłowie, gdzie umiera w 1459 r.

XV–XVI w. Kolejni książęta pomorscy rozbudowują twierdzę, powstają nowe budynki mieszkalne i druga linia murów. W 2 poł. XVI w. zamek przyjmuje gotycką, najpiękniejszą w swej historii formę. Składa się z trzech skrzydeł. Z podzamczem łączy się przez wieżę bramną, a z miastem – przez drugi budynek bramny, za pomocą mostu zwodzonego.

XVII w. Zamek trawią pożary. Po każdym z nich warowania zostaje odbudowana w skromniejszej formie i stopniowo podupada. W następnych wiekach służy kolejno jako magazyn soli, koszary wojskowe, szpital wojsk napoleońskich, siedziba sądu, więzienie i magazyn zboża.

1929–35. Remont kładzie kres powolnemu niszczeniu zamku. W 1930 r. zostaje tu utworzone muzeum.

1971. Rozpoczyna się generalny remont i regotyżacja obiektu. W 1988 r. następuje otwarcie dla zwiedzających.

●●● Dziś

Zamek jest zbudowany na planie prostokąta o wymiarach 42x35 m. Na dziedzińcu, wybrukowany kamieniami, prowadzą dwie bramy: od południa i od północy.

Południowa brama znajduje się w masywnej, pięciokondygnacyjnej wieży – najwyższej części zamku. Jest nieco wysunięta poza obrys pozostałych budynków. Od zachodu przylega do niej czterokondygnacyjny książęcy budynek mieszkalny. Razem tworzą południowe skrzydło zamku. Są zbudowane z czerwonej cegły i mają dachy pokryte zielonkawą (od patyny) blachą. w miejscu połączenia wieży z budynkiem od strony dziedzińca wznosi się smukła biała wieża, zbudowana na planie sześciokąta, kryta zielonkawym dachem. To klatka schodowa.

Zachodnie skrzydło zamku stanowi trzykondygnacyjny budynek z czerwonej cegły, przykryty spadzistym dachem z czerwonej dachówki. Na parterze mieści on Salę Rycerską. Po przeciwnej stronie widzimy zubożałe skrzydło wschodnie – parterowy ceglany pawilon z tarasem na dachu.

Północne skrzydło to fragment czerwonego ceglanego muru i biały trzykondygnacyjny budynek bramny, przykryty czerwonym, spadzistym dachem. W narożniku między północnym i wschodnim skrzydłem znajduje się druga klatka schodowa, również w formie białej wieżyczki przylegającej od strony dziedzińca do ścian budynków.

Na zamku można obejrzeć zabytkowe meble, dawną broń, a także narzędzia tortur. Urządzone są różne ekspozycje, m.in. pomorskiej sztuki sakralnej i ludowej oraz sztuki współczesnej i wschodniej.

DREWNIANE CERKWIE REGIONU KARPAT

To 16 drewnianych cerkwi: osiem w Polsce i osiem na Ukrainie, wpisanych w 2013 r. na listę UNESCO. Zostały wzniesione w okresie od XVI do XIX w. jako świątynie prawosławne lub greckokatolickie. Są świadectwem odrębnych tradycji budowlanych, zakorzenionych w tradycji Kościoła Wschodniego. Polskie cerkwie leżą w Radrużu, Chotyńcu, Smolniku i Turzańsku w woj. podkarpackim oraz w Powroźniku, Owczarach, Kwiatoniu i Brunarach Wyżnych w woj. małopolskim.

••• W przeszłości

Ok. 1583, Radruż, okolice Lubaczowa. Powstaje cerkiew prawosławna, która następnie staje się świątynią greckokatolicką. Obecnie jest obiektem muzealnym. To najstarsza i najlepiej zachowana drewniana cerkiew w Polsce.

Ok. 1600, Chotyniec, okolice Radymna. Wzniesiona zostaje cerkiew greckokatolicka, czynna do dziś. XVII-wieczna dzwonnica przeniesiona spod Medyki zastępuje miejscową, zniszczoną w czasie I wojny światowej.

Początek XVII w., Powroźnik, okolice Muszyny. Powstaje łemkowska cerkiew greckokatolicka, wkomponowująca część wcześniejszej świątyni jako zakrystię. W 1813 r. cerkiew zostaje przeniesiona na wyższe miejsce ze względu na zagrożenie powodziowe. Po akcji Wisła przejmuje ją kościół rzymski. XVIII-wieczny ikonostas zostaje przecięty i przesunięty.

1653, Owczary, okolice Sękowej. Na miejscu zniszczonej cerkwi greckokatolickiej powstaje nowa, w późniejszym okresie rozbudowana m.in. o wieżę. Po akcji Wisła przejmuje ją kościół rzymski. Obecnie jest współużytkowana przez parafie rzymsko- i greckokatolicką.

2 poł. XVII w., Kwiaton, okolice Uścia Gorlickiego. Zostaje zbudowana cerkiew greckokatolicka, uznawana za modelowy i najpiękniejszy przykład stylu zachoniółemkowskiego. W poł. XVIII w. zostaje dostawiona wieża. Po akcji Wisła świątynię użytkuje parafia rzymskokatolicka.

1791, Smolnik, okolice Lutowisk. W miejscu XVII-wiecznej cerkwi, spalonej przez Tatarów, zostaje wzniesiona nowa świątynia greckokatolicka. Jest czynna do wysiedlenia mieszkańców wsi na Ukrainę w 1951 r. Ikonostas ulega zniszczeniu, budynek służy jako magazyn nawozów sztucznych. W 1974 r. przejmuje go kościół rzymski.

1797, Brunary Wyżne, okolice Uścia Gorlickiego. Powstaje cerkiew, trzecia w historii Brunar, w XIX w. przebudowana i powiększona. Po akcji Wisła służy jako kościół rzymskokatolicki.

1801–03, Turzańsk, okolice Komańczy. Zostaje zbudowana cerkiew, początkowo służąca prawosławnym, następnie – unitom, a po akcji Wisła – katolikom obrządku łacińskiego. W 1963 r. zostaje oddana w użytkowanie prawosławnym, którzy powrócili do rodzinnej wsi.

••• Dziś

Drewniane cerkwie Roztocza, Małopolski i Podkarpacia mają charakterystyczny styl. Budowano je z drewna przeważnie drzew iglastych, na wzniesieniach, tak aby dom boży górował nad siedzibami ludzkimi. Świątynię otaczano drewnianym lub kamiennym ogrodzeniem, gdyż podczas ataku wroga stawała się ona schronieniem dla okolicznej ludności. Wokół ogrodzenia sadzono drzewa, chroniące budowlę przed wiatrami i piorunami.

Cerkwie są niewielkie. Składają się z trzech części: prezbiterium, nawy i babińca, ułożonych w jednej linii, przy czym znajdująca się pośrodku nawa jest największa. Każdą część przykrywa osobny dach, kryty gontem lub rzadziej – blachą. Ma on najczęściej kształt niskiego, ściętego na górze ostrosłupa, na którym znajduje się kopuła w kształcie bani (przypominająca cebulę). Dookoła cerkwi biegną soboty – drewniane podcienia.

W cerkwiach w Kwiatoniu, Powroźniku, Owczarach, Turzańsku i Brunarach nad babińcem znajduje się wieża z dzwonem, znacznie wyższa od pozostałych części. Wieża ma pochyłe ściany, na których osadzono sześcienną „skrzynkę” mieszczącą dzwon. Wieńczy ją baniasta kopuła. W Radrużu, Chotyńcu i Smolniku wszystkie części są mniej więcej tej samej wysokości, a dzwonnica stoi osobno w pobliżu cerkwi.

W środku świątyni nawę od prezbiterium oddziela ikonostas – ozdobna ściana pokryta ikonami. Nawa jest większa i wyższa od pozostałych części cerkwi. Tu gromadzili się na nabożeństwo wierni – oprócz kobiet, które pozostawały w babińcu. Dziś reguła ta została zniesiona, a podział na nawę i babiniec widać jedynie w architekturze świątyni.

DREWNIANE KOŚCIOŁY POŁUDNIOWEJ MAŁOPOLSKI

To sześć drewnianych kościołów gotyckich: w Binarowej, Bliznem, Dębnie Podhalańskim, Haczowie, Lipnicy Murowanej i Sękowej, wpisanych w 2003 r. na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO jako ciekawa alternatywa dla murowanych budowli powstających w miastach. Leżą w woj. małopolskim i podkarpackim, na południe od Krakowa, Tarnowa i Rzeszowa. Należą do Szlaku Architektury Drewnianej.

••• W przeszłości

Koniec XIV w., Haczów, okolice Brzozowa. Powstaje najstarszy i największy drewniany kościół konstrukcji zrębowej w Polsce. Bryła jest właściwie niezmieniona do dzisiaj, mimo pewnej rozbudowy i drobnych przeróbek w XVII i XVIII w.

Połowa XV w., Blizne, okolice Brzozowa. We wsi na wzniesieniu staje kościół. W następnym stuleciu zyskuje polichromię, a w kolejnym – wieżę przy głównym wejściu. W XIX w. następuje rozbiórka sobót i oszalowanie gontem zewnętrznych ścian.

2 poł. XV w., Dębno Podhalańskie, okolice Nowego Targu. Na miejscu starszej świątyni zostaje zbudowana nowa. W 1500 r. powstaje polichromia – najstarsza kompletnie zachowana w Europie. W XIX w. nowe soboty zastępują wcześniejsze, ale sylwetka kościoła praktycznie się nie zmienia.

Koniec XV w., Lipnica Murowana, okolice Bochni. Na przedmieściu powstaje kościół, zachowany do dziś stanie prawie niezmienionym. Z tego czasu pochodzi najstarsza polichromia. W XVII w. budowla zostaje otoczona sobotami i zyskuje sygnaturkę; nadal nie ma wieży. W 1997 r. powódź podmywa fundamenty i dostaje się do wnętrza. Mieszkańcy ratują świątynię, przywiązując ją do drzew.

1500, Binarowa, okolice Biecza. Na miejscu strawionego przez pożar kościoła powstaje nowy. W końcu XVI w. zostaje zbudowana wieża przykościelna – najstarsza drewniana konstrukcja tego typu w Polsce. Na początku XX w. gont na dachu zastępuje blacha. Obecnie przywrócony jest dawny wygląd.

Początek XVI w., Sękowa, okolice Gorlic. Zostaje wzniesiony kościół, nazywany Perłą Beskidu Niskiego, ze względu na piękną sylwetkę i malownicze położenie. Ściany w całości pokrywa gont. W XVII w. kościół zostaje rozbudowany o wieżę i wysokie soboty, nadające bryle zindywidualizowany kształt. W czasie I wojny światowej dochodzi do dewastacji, przez co wyposażenie wnętrza jest dość ubogie.

••• Dziś

W XV w. w południowej Małopolsce, regionie gór i lasów, wykształcił się charakterystyczny styl – wzorzec, według którego budowano świątynie. Najłatwiej dostępnym budulcem było drewno. Drwale ścinali w okolicznych lasach jodły i modrzewie, które suszono, zdejmowano z nich korę i okantowywano. Cieśle wznosili budowle o konstrukcji, którą dziś nazywamy zrębową. Drewniane bale układano na kamiennej podmurówce jeden na drugim i odpowiednio docinając, łączono w narożnikach bez użycia gwoździ! Dach, a niekiedy również ściany, pokrywano gontem.

Świątynie otaczano drewnianym ogrodzeniem. Wokół niego sadzono drzewa dla ochrony przed wiatrami i piorunami.

Budowle są niewielkie. Przykładowo, długość kościoła w Dębnie nie przekracza 20 m, a szerokość – 10 m. Składają się z nawy i prezbiterium, przykrytych wysokim, spadzistym dachem, który zimą ułatwia zsuwanie się śniegu na ziemię. Wszystkie świątynie oprócz tej w Lipnicy Murowanej mają wieże. Ich ściany są pochyłe; przypominają ostrosłup ze ściętym wierzchołkiem, na który nałożono sześcian, mieszczący dzwon. Wieże wieńczy hełm w kształcie ostrosłupa. Na dachach widzimy niewielką wieżyczkę – sygnaturkę, w której znajduje się mały dzwon.

Kościół są orientowane, co oznacza, że prezbiterium jest zwrócone na wschód. Prowadzą do nich dwa wejścia: główne od zachodu przez wieżę i boczne od południa przez kruchnę (zewnątrzny przedsionek). Okna wycięto jedynie w południowej ścianie.

Budynki okalają soboty – drewniane podcienia, wsparte na słupach. Początkowo ich rolą była ochrona podmurówki przed zawilgoceniem. Później stały się schronieniem dla wiernych czekających na nabożeństwo. Wnętrza świątyń pachną intensywnie starym drewnem. Panuje w nich półmrok. Oczy patrzącego dopiero po chwili dostrzegają bogate zdobienia. Wśród nich szczególnie cenne są polichromie – malowidła wykonane bezpośrednio na ścianach.

DREWNIANE MECZETY PODLASIA

Są to dwa meczety we wsiach Kruszyniany i Bohoniki. Obie miejscowości leżą w woj. podlaskim: Kruszyniany – 50 km na wschód, a Bohoniki – 50 km na północny wschód od Białegostoku. Meczet w Kruszynianach jest najstarszą zachowaną świątynią muzułmańską w Polsce.

●●● W przeszłości

1679. Król Jan III Sobieski nadaje ziemie pod Sokółką i Krynkami żołnierzom tatarskim, którzy wzięli udział w wojnie z Turkami po stronie Rzeczypospolitej. W Kruszynianach i Bohonikach powstają drewniane meczety. Oba zostają strawione przez ogień.

2 poł. XVIII w. lub 1 poł. XIX w., Kruszyniany. W miejscu starej świątyni powstaje nowa. W XIX i XX w. meczet przechodzi kilka remontów.

Najprawdopodobniej 1873, Bohoniki. W centrum wsi zostaje wybudowana nowa świątynia. W czasie II wojny światowej hitlerowcy urządzają tu szpital polowy. Budynek ulega dewastacji. Po wojnie zostaje odremontowany.

●●● Dziś

Kruszyniany. Meczet zbudowano na planie prostokąta o wymiarach 10x13 m. Od strony północnej zdołają go dwie wieże. Ściany budowli są pomalowane na zielono, a okna – na biało. Dach jest spadzisty, pokryty gontem, ciemnoszary. Na jego szczycie wznosi się trzecia, mniejsza wieżyczka. Dachy wież również są ciemnoszare; mają kształt kopuły z półksiężycem na szczycie. Do budynku przylegają trzy dobudówki. Dwie z nich to wejścia: od północy – dla kobiet i od zachodu – dla mężczyzn. W trzeciej, od południa, znajduje się mihrab, czyli wnęka w sali modlitw wskazująca Mekkę. Meczet otacza kamienny mur o wysokości 60 cm.

Wewnątrz meczetu znajdują się dwa pomieszczenia. Większe jest przeznaczone dla mężczyzn. Od żeńskiego oddziela je ściana, w której wycięto poziome podłużne okienko, przesłonięte białą firanką. Przez nie kobiety mogą obserwować przebieg nabożeństwa odprawianego w męskiej części. W południowej ścianie pomieszczenia dla mężczyzn znajduje się mihrab, a po jego lewej stronie – minbar (kazalnica). To niewielki zadaszony podest, na który wchodzi się po schodkach. Ściany są drewniane, a podłogi – wyłożone dywanami. Na ścianach wiszą muhiry, czyli ozdobne cytaty z Koranu, wypisane kaligraficznym pismem po arabsku.

Bohoniki. Meczet jest zbudowany na planie prostokąta o wymiarach 11,5x8 m. Ściany mają kolor surowego drewna, a okna są białe. Budynek przykrywa ciemnoszary dach w kształcie niskiego ostrosłupa, krytego gontem. Na szczycie znajduje się sześciokątna wieżyczka z białymi oknami, przykryta ciemnoszarą kopułą, którą wieńczy dekoracja w postaci trzech kul ułożonych jedna nad drugą. Nad nimi umieszczony jest półksiężyc. Od południa do świątyni przylega dobudówka – mihrab. Wejście jest jedno, z prawej strony północnej ściany, osłonięte trójkątnym daszkiem.

Wejście prowadzi do wspólnego przedsionka, w którym zdejmuje się obuwie. Stąd osobne drzwi wiodą do dwóch części: przeznaczonej dla mężczyzn i tej dla kobiet. Męska część meczetu wygląda bardzo podobnie jak w Kruszynianach. Dodatkowo w Bohonikach wybudowano balkon wsparty na słupach, dzięki czemu w świątyni mieści się więcej osób.

●●● Warto wiedzieć

W obu miejscowościach w pobliżu meczetów znajdują się mizary – cmentarze muzułmańskie. Najstarsze nagrobki mają arabskie napisy na nieobrobionych głazach.

W Kruszynianach warto odwiedzić gospodarstwo agroturystyczne Tatarska Jurta, gdzie można skosztować specjałów kuchni tatarskiej. Tutaj też organizowany jest Festyn Kultury i Tradycji Tatarów Polskich.

FROMBORK – ZESPÓŁ KATEDRALNY

Frombork leży w woj. warmińsko-mazurskim, nad Zalewem Wiślanym. Zespół katedralny wznosi się na wzgórzu w centrum miasta. To jeden z najwspanialszych zabytków gotyckiej architektury sakralnej w północno-wschodniej Europie.

••• W przeszłości

1329–1388. We Fromborku, będącym siedzibą kapituły warmińskiej, powstaje murowana warowna katedra. Zostaje wzniesiona na wzgórzu, w miejscu wcześniejszego drewnianego kościoła. Świątynię chronią mury z wysokimi basztami i fosy, nad którymi przerzucono zwodzone mosty. W kolejnych wiekach biskupi warmińscy rozbudowują kompleks.

1510. Z Lidzbarka Warmińskiego przybywa tu jako kanonik Mikołaj Kopernik. Mieszka w XIV-wiecznej wieży, nazwanej później Wieżą Kopernika. Tutaj pisze dzieło „O obrotach sfer niebieskich”. Po śmierci w 1543 r. zostaje pochowany w katedrze w anonimowym grobie.

1626. Szwedzi niszczą i grabią katedrę. Po raz drugi dewastują świątynię w 1655 r.

2 poł. XVII w. Biskup Radziejowski odbudowuje katedrę ze zniszczeń. Powstaje dzwonnica, zwana Wieżą Radziejowskiego.

1 poł. XVIII w. Pałac Biskupi zostaje przebudowany w stylu barokowym.

1945. Sowietnicy niszczą zespół katedralny.

Lata 60. i 70. Następuje odbudowa Pałacu Biskupiego oraz wież Kopernika i Radziejowskiego.

2005. Archeolodzy odkrywają grób Mikołaja Kopernika.

••• Dziś

Fromborskie wzgórze katedralne bardziej przypomina warowną twierdzę niż obiekt sakralny. Zespół katedralny zbudowano na planie prostokąta z uciętym rogiem, o wymiarach 175x85 m, co zostało podyktowane kształtem wzgórza. Całe założenie otaczają wysokie na 10 m ceglane mury obronne, zwieńczone blankami.

Główna brama znajduje się w południowym, dłuższym boku prostokąta. Prowadzi do niej drewniany most. Po obu stronach bramy wznoszą się dwie okrągłe baszty. Wchodzimy na dziedziniec. Po prawej stronie, za drzewami, widać Pałac Biskupi. Mieści się w nim Muzeum Mikołaja Kopernika.

Naprzeciw głównej bramy stoi katedra. To jedyny budynek, który nie przylega do murów. Ma 100 m długości, 22 m szerokości i 16,5 m wysokości. Jest zbudowana z czerwonej cegły. Spadzisty dach pokrywa czerwona dachówka. Z każdego narożnika budowli strzela w niebo smukła, ośmioboczna wieżyczka, zakończona iglicą. Wnętrze świątyni jest bogato zdobione. Przy jednym z ołtarzy znajduje się grób Mikołaja Kopernika.

Po lewej stronie, patrząc od głównej bramy, w północnym narożniku murów obronnych wznosi się 40-metrowa dzwonnica, nazywana Wieżą Radziejowskiego – najwyższa na wzgórzu katedralnym. U podstawy ma kształt ośmiokątny, wyżej – prostokątny. Jest nakryta blaszaną kopułą w zielonkawym (od patyny) kolorze.

W przyziemiu dzwonnicy mieści się planetarium. Spiralne schody prowadzą na kolejne kondygnacje. Zamiast dzwonu zawieszono wahadło Foucaulta (czyt. Fuko) – przyrząd służący do obserwacji ruchu wirowego Ziemi. Na wysokości 70 m n.p.m. znajduje się taras widokowy, z którego można podziwiać panoramę Fromborka, zalewu i Mierzei Wiślanej oraz Wzgórz Elbląskich.

W południowym narożniku murów wznosi się XIV-wieczna Wieża Kopernika, w której odtworzono pracownię uczonego.

GDAŃSK – ZABYTKOWE CENTRUM MIASTA

Gdańsk leży w woj. pomorskim, przy ujściu Wisły do Morza Bałtyckiego. Zabytkowe centrum należy do Głównego Miasta, położonego na lewym brzegu Motławy – dopływu Martwej Wisły.

••• W przeszłości

XII–XIII w. Okolice dzisiejszego Głównego Miasta rozwijają się jako osada na podgrodziu ówczesnego Gdańska.

Początek XIV w. Miasto zdobywają Krzyżacy. Zakładają Główne Miasto (Rechtstadt), które zasiedlają niemieccy osadnicy. W ciągu niespełna stulecia drewniane domy zostają zastąpione murowanymi. Powstaje kilkanaście kościołów, wśród nich – Mariacki (1343), rozbudowany w ciągu 160 lat do potężnych rozmiarów.

1454. Gdańsk zostaje wcielony do Polski. Król znosi odrębność dotychczasowych części miasta: Starego, Głównego i Nowego.

2 poł. XVI w. Miasto dzięki handlowi zbożem staje się największym portem nadbałtyckim oraz największym i najbogatszym miastem w Polsce. Powstają m.in. Bramy Zielona i Złota, kamienice z ozdobnymi fasadami, fontanna Neptuna, a Brama Wyżynna i Ratusz przybierają nowy, manierystyczny wygląd.

XVIII w. Handel zbożem się załamuje. Kończy się prosperity Gdańska. W 1792 r. miasto przechodzi pod panowanie pruskie.

1920. W wyniku postanowień traktatu wersalskiego Gdańsk staje się wolnym miastem.

1 września 1939. W Gdańsku na Westerplatte rozpoczyna się II wojna światowa.

••• Dziś

Zabytkowe centrum miasta to przede wszystkim ulica Długa, plac Długi Targ oraz ulice Długie Pobrzeże i Mariacka. Zaczniemy spacer od obejrzenia fragmentów dawnych fortyfikacji: Bramy Wyżynnej, Katowni oraz Wieży Więziennej, i przejdźmy Złotą Bramą na ulicę Długą. Po jej obu stronach stoją przylegające do siebie, szerokie na trzy, cztery okna, kilkupiętrowe kamienice o kolorowych, bogato zdobionych fasadach.

U zbiegu Długiej z Długim Targiem stoi Ratusz. Jest to trzykondygnacyjna budowla, wzniesiona na planie prostokąta, z dziedzińcem w środku. Ściany są z czerwonej cegły, a dach – kryty czerwoną dachówką. Nad wejściem wznosi się wysoka 80-metrowa wieża, nakryta zielonkawą ozdobną kopułą z blachy.

Długi Targ ma kształt prostokąta o wymiarach ok. 200x40 m. Wokół niego, tak jak wzdłuż ulicy Długiej, stoją kolorowe, bogato zdobione kamienice, m.in. Złota, która zawdzięcza nazwę pozłaczonym dekoracjom fasady. W zachodniej części placu, tuż przy wylocie Długiej, stoi fontanna Neptuna – symbol Gdańska. Naprzeciwko fontanny wznosi się Dwór Artusa – dawne miejsce spotkań kupców gdańskich. Budynek ma trzy ogromne podłużne okna, zakończone u góry łukami. Fasada jest biała.

W miejscu, gdzie Długi Targ dochodzi do Motławy, stoi Zielona Brama – reprezentacyjny budynek, wzniesiony jako siedziba władców Polski goszczących w Gdańsku. Na parterze znajdują się cztery przejścia, które prowadzą na wybrzeże rzeki.

Skręcając w lewo, znajdziemy się na Długim Pobrzeżu, drodze biegnącej wzdłuż Motławy. Po lewej stronie stoją malownicze kamieniczki, a pośród nich, u wylotu poprzecznych ulic, kolejne bramy prowadzące nad rzeki do miasta: Krowia, Chlebnicka, Mariacka i na końcu słynny Żuraw – potężna brama obronna, zbudowana z cegły, mająca w swojej konstrukcji drewniany dźwig portowy.

Kiedy z Długiego Pobrzeża skręcimy w ulicę Mariacką, dojdziemy do monumentalnej Bazyliki Mariackiej. Zbudowano ją z cegły, na planie krzyża. Nawa (dłuższe ramię krzyża) ma 105 m długości, a transept (krótsze ramię) – 66 m. Sklepienie znajduje się na wysokości 30 m. Świątynia może pomieścić 25 000 osób! Zdobia ją smukłe, strzeliste wieżyczki oraz potężna 82-metrowa wieża, wzniesiona na planie kwadratu. Pokonując 402 stopnie, można wejść na jej szczyt, skąd rozciąga się piękny widok na okolicę.

••• Warto wiedzieć

Z przystani przy Zielonej Bramie są organizowane rejsy statkiem wycieczkowym na trasie Westerplatte – Sopot – Gdynia.

Przy Bazylice Mariackiej i Żurawiu znajdują się ich makiety, przeznaczone dla osób niewidomych.

GNIEZNO

– KATEDRA PW. WNIEBOWZIĘCIA NMP I ŚW. WOJCIECHA

Gniezno leży w woj. wielkopolskim, 50 km na północny wschód od Poznania. Na Wzgórzu Lecha, u wylotu ulicy Tumskiej, prowadzącej do Rynku, wznosi się Bazylika Prymasowska Najświętszej Maryi Panny i św. Wojciecha.

••• W przeszłości

IX w. Na Wzgórzu Lecha, pogańskim miejscu kultu, powstaje jednonawowe oratorium (dom modlitwy). Koniec X w. Mieszko I przebudowuje świątynię. W 977 r. spoczywa tu jego żona Dobrawa. Bolesław Chrobry dokonuje kolejnej przebudowy i podnosi rangę świątyni do katedry. W 997 r. biskup Wojciech wyrusza stąd na wyprawę misyjną do Prus. Tutaj też dwa lata później odbywa się jego pogrzeb i kanonizacja.

1000. Cesarz Niemiec Otton III przybywa z pielgrzymką do grobu św. Wojciecha i dokonuje symbolicznej koronacji Chrobrego. Faktyczna następuje w 1025 r. Później w gnieźnieńskiej katedrze koronują się: Mieszko II Lambert, Bolesław II Szczodry, Przemysław II i Wacław II Czeski (1300).

1038. Księżę czeski Brzetysław najeżdża i grabi miasto oraz katedrę. Najeźdźcy wywożą m.in. sarkofag z częścią relikwii św. Wojciecha.

Ok. 1170. Katedra otrzymuje spiżowe drzwi, jeden z najcenniejszych zabytków romańskich w Polsce.

1342. Po zniszczeniu katedry przez Krzyżaków arcybiskup Jarosław Skotnicki rozpoczyna budowę świątyni w stylu gotyckim. Prace trwają do końca XV w.

1662. Gdański złotnik Rennen wykonuje ze srebra sarkofag św. Wojciecha, trzeci z kolei (drugi zrabowali Szwedzi).

1945. Celowy ostrzał Armii Czerwonej powoduje pożar kościoła. Podczas odbudowy i restauracji zostają usunięte barokowe elementy wystroju.

2012. Gnieźnieńska katedra otrzymuje relikwie Jana Pawła II.

••• Dziś

Katedra ma 85 m długości i 40 m szerokości. Składa się z trzech naw o podstawie prostokątów, przylegających do siebie dłuższymi bokami. Od wschodu rogi prostokątów są zaokrąglone. W tym miejscu znajduje się prezbiterium. Środkowa nawa jest wyższa od bocznych i ma okna ponad ich dachami.

Od zachodu wznoszą się dwie wieże, wybudowane na planie kwadratów, nakryte kopułami. Budowlę otacza wieniec kaplic i innych pomieszczeń tej samej wysokości co nawy boczne. Ściany niższych części katedry są białe, a wyższych – nawy głównej i wież – ceglane. Dachy i kopuły na wieżach są wykonane z blachy, którą czas zabarwił na zielonkawo. Do świątyni wchodzimy od południa, mniej więcej w połowie długości katedry.

Pod północną wieżą znajduje się wejście do podziemi katedry, gdzie można zobaczyć fragmenty murów świątyń z X w. oraz kamienne grobowce, wcześniej usytuowane pod posadzką.

W katedrze znajduje się wiele cennych zabytków sztuki sakralnej. Jeden z nich to odlane z brązu Drzwi Gnieźnieńskie, umieszczone w dawnym wejściu do świątyni, przy południowej wieży. Składają się z dwóch skrzydeł o rozmiarach 3,2x0,8 m. Na całej powierzchni są pokryte płaskorzeźbami przedstawiającymi sceny z życia św. Wojciecha.

W prezbiterium możemy obejrzeć srebrną trumnę z relikwiami św. Wojciecha, ozdobioną płaskorzeźbami obrazującymi życie świętego. Na wieku znajduje się rzeźba, przedstawiająca świętego w pozycji półleżącej. Trumnę umieszczono na wysokim cokole, pod ozdobnym złotym baldachimem.

JAWOR – KOŚCIOŁY POKOJU W JAWORZE I ŚWIDNICY

Jawor i Świdnica leżą w woj. dolnośląskim, ok. 50 km od Wrocławia: Jawor w kierunku zachodnim, a Świdnica – w południowo-zachodnim. Znajdują się w nich XVII-wieczne barokowe kościoły, wpisane w 2001 r. na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO. To największe w Europie drewniane budowle sakralne o konstrukcji szachulcowej.

••• W przeszłości

1648. Kończy się wojna 30-letnia. Na mocy postanowień pokoju westfalskiego, kładącego kres konfliktom religijnym, katolicki król Niemiec Ferdynand III przyznaje śląskim luteranom prawo do wybudowania trzech świątyń: w Głogowie, Jaworze i Świdnicy. Wprowadza jednak pewne ograniczenia. Budowle m.in. mogą powstać jedynie poza granicami miasta. Mają zostać wzniesione w ciągu jednego roku, z nietrwałych materiałów (drewna, słomy, piasku i gliny). Ponadto nie mogą mieć wież, dzwonów ani przybrać tradycyjnego kształtu świątyni.

1652–53. Powstaje kościół w Głogowie, strawiony w 1758 r. przez pożar wywołany uderzeniem pioruna.

1654–55. Powstaje kościół w Jaworze, a w latach 1656–57 – w Świdnicy.

Początek XVIII w. Sytuacja wyznaniowa ewangelików się polepsza. Obok kościoła w Świdnicy zostają wybudowane dzwonnica i szkoła ewangelicka, a jaworska świątynia zyskuje wieżę.

1989. W Kościele Pokoju w Świdnicy premier Tadeusz Mazowiecki i kanclerz Niemiec Helmut Kohl modlą się o pokój i pojednanie.

••• Dziś

Kościół w Jaworze i Świdnicy mają konstrukcję szachulcową. Na drewnianej podwalinie wzniesiono szkielet z pionowych i poziomych, a miejscami również ukośnych dębowych bali. Przestrzenie między balami wypełniono rusztowaniem z gałązek, obrzucono gliną i otynkowano na biało. Nadało to ścianom charakterystyczny wygląd: ciemne drewniane rusztowanie na tle białych wypełnień tworzy geometryczny wzór kraty lub liter X.

Świątynię w Jaworze zbudowano na planie prostokąta o wymiarach 43,5x26 m. Zaprojektowano ją w typie bazyliki, co znaczy, że kościół jest podzielony wzdłuż na trzy części. Środkowy prostokąt to nawa główna, a dwa skrajne – nawy boczne, niższe. Nawę główną przykrywa dwuspadowy dach z gontu, a nawy boczne – dach jednospadowy. Od wschodu do budowli przylega apsyda – trójścienne pomieszczenie, przykryte spadzistym dachem. W północno-wschodnim narożniku znajduje się prostokątna zakrystia. Od południa do kościoła przylega wieża.

Kościół w Świdnicy został zbudowany jako tzw. bazylika złożona, na planie krzyża. Ma wymiary 44x30,5 m. Oba ramiona krzyża są podzielone na trzy części: wyższą nawę główną i niższe nawy boczne. Do bryły kościoła przylegają liczne półokrągłe dobudówki, z których największą jest apsyda od strony wschodniej. Nawy główne są kryte dwuspadowym dachem z gontu, a nawy boczne i dobudówki – dachami jednospadowymi.

Charakterystyczne dla wnętrza świątyń w Jaworze i Świdnicy są kilkukondygnacyjne loże w nawach bocznych, przeznaczone dla wiernych. Dzięki temu kościoły mogą pomieścić więcej osób: jaworski – 6000, a świdnicki – 7500, w tym 3000 siedzących. Wystrój obu świątyń jest bogaty w malowidła i rzeźby.

••• Warto wiedzieć

W kościele w Jaworze każdego roku od maja do września odbywają się Koncerty Pokoju.

KALWARIA ZEBRZYDOWSKA – MANIERYSTYCZNY ZESPÓŁ ARCHITEKTONICZNY I KRAJOBRAZOWY ORAZ PARK PIELGRZYMKOWY Z XVII W.

Kalwaria Zebrzydowska leży w woj. małopolskim, 35 km na południowy zachód od centrum Krakowa, u stóp Beskidu Makowskiego. Sanktuarium składa się z bazyliki i klasztoru, położonych na południe od miasta, oraz tzw. drózek, biegnących na południe i wschód od bazyliki, pomiędzy Kalwarią Zebrzydowską a wsią Lanckorona. W 1999 r. obiekt został wpisany na Listę Światowego Dziedzictwa Kultury UNESCO pod nazwą krajobrazowy zespół manierystycznego parku. W uzasadnieniu m.in. wskazano go jako doskonały przykład kontrreformacyjnego założenia kalwaryjnego, w którym łączą się wartości naturalnego pejzażu i wartości duchowe z arcyzmem baroku. Jest jedyną kalwarią na świecie wpisaną na listę UNESCO.

●●● W przeszłości

1602. Wojewoda krakowski Mikołaj Zebrzydowski przekazuje bernardynom wzniesioną rok wcześniej kaplicę i pobliskie ziemie.

1604. Rozpoczyna się budowa kościoła i klasztoru, która pięć lat później dobiega końca. Równocześnie Mikołaj postanawia ufundować Drogę Męki Pańskiej, pierwszą w Polsce. W latach 1605–17 powstaje 18 kaplic kalwaryjskich.

1623–41. Syn Mikołaja Jan Zebrzydowski funduje kolejne kaplice i rozbudowuje klasztor oraz kościół. Prace kontynuuje jego syn Michał, a po jego śmierci w 1667 r. – rodzina Czartoryskich.

1667. W Kalwarii zostaje umieszczony cudowny obraz Matki Bożej z Dzieciątkiem, zwanej Matką Bożą Kalwaryjską.

1959–78. Rokrocznie bywa tu Karol Wojtyła.

●●● Dziś

Na południowym krańcu miasta na Górze Żar wznosi się bazylika. Świątynia składa się z dwóch brył o podstawie prostokątów różnych rozmiarów, połączonych krótszymi bokami. Mniejsza, niższa bryła to dawny kościół, który obecnie służy jako prezbiterium. Większa i wyższa – to nawa dobudowana po wschodniej stronie.

Główne wejście znajduje się w nawie. Po obu stronach fasady wznoszą się kwadratowe wieże, przykryte zielonymi kopułami. Ściany świątyni są piaskowe, a spadzisty dach jest czerwony. Wyższą część bazyliki wieńczy niewielka wieżyczka. Od południa do kościoła przylegają trzy kaplice. W jednej z nich znajduje się obraz Matki Bożej Kalwaryjskiej. Wnętrze bazyliki jest bogato zdobione.

Klasztor to trzypiętrowa budowla o jasnych ścianach i czerwonym spadzistym dachu, zbudowana na planie prostokąta. Ma dwa wewnętrzne dziedzińce. Od południa łączy się krótszym bokiem z bazyliką.

Na zachód od bazyliki i klasztoru znajdują się niskie zabudowania gospodarcze.

Na południe i wschód od bazyliki i klasztoru, na obszarze 6 km kw., na częściowo zalesionych zboczach Beskidu Makowskiego biegną dróżki: Pana Jezusa (28 stacji) i Matki Bożej (24 stacje). Są to ścieżki łączące 41 obiektów sakralnych: kościółków, kapliczek, mostów i figur. Przejście każdego ze szlaków zajmuje ok. trzech godzin.

●●● Warto wiedzieć

Co roku w Wielkim Tygodniu odbywa się inscenizacja męki, śmierci i zmartwychwstania Chrystusa. Jest to jedno z najstarszych misterii pasyjnych w Polsce. Biorą w nim udział pielgrzymi i miejscowa ludność.

KAMIEŃ POMORSKI – OSIEDLE KATEDRALNE

Kamień Pomorski leży w woj. zachodniopomorskim, 85 km na północ od Szczecina, nad brzegiem Zalewu Kamieńskiego. Osiedle katedralne znajduje się w północnej części miasta, na wschód od Rynku. W jego skład wchodzi Konkatedra św. Jana Chrzciciela i sąsiadujące z nią budynki.

••• W przeszłości

Ok. 1176. Do Kamienia Pomorskiego, ówczesnej siedziby książąt zachodniopomorskich, zostaje przeniesione biskupstwo z Wolina, nękanego napaściami Duńczyków. Rozpoczyna się wznoszenie katedry. Powstaje osiedle katedralne sąsiadujące z miastem.

1 poł. XIV w. Osiedle katedralne zostaje otoczone murem. Dzięki wzrostowi znaczenia biskupstwa następuje rozbudowa świątyni, powstają nowe domy kanonickie, a dom biskupi nabiera charakteru rezydencji.

1534. Pomorze Zachodnie przyjmuje protestantyzm. Katedra przechodzi w ręce Pomorskiego Kościoła Ewangelickiego.

2 poł. XVII w. Po zniszczeniu wnętrza w czasie wojny 30-letniej świątynia zyskuje barokowe wyposażenie.

1945. Katedra powraca do Kościoła katolickiego. W latach 60. przechodzi regotyzację i renowację.

••• Dziś

Osiedle katedralne ma kształt nieregularnego czworokąta o wymiarach 250x200 m. W jego centralnej części znajduje się katedra.

Świątynię wzniesiono na planie krzyża o wymiarach 50x28 m. Jest zbudowana z cegły, a jej elewacje są bogato zdobione. Dach pokrywa czerwona dachówka. Fasadę katedry stanowi ceglana wieża, wzniesiona na planie prostokąta, nakryta zielonkawym (od patyny) blaszanym dachem w kształcie ściętego ostrosłupa. Po przeciwnej stronie do bryły kościoła przylega absyda, czyli półkolistą budowla, w której znajduje się prezbiterium. Jej dach ma kształt stożka przeciętego w pionie na pół.

Od północnego zachodu do świątyni przylega wirydarz – kwadratowy dziedziniec o boku długości 20 m, otoczony krużgankami. Służył on jako miejsce modlitwy i skupienia; tu także chowano kanoników. Na ścianach pod arkadami znajdują się płyty nagrobne biskupów i fundatorów. Nad wschodnim skrzydłem wirydarza dobudowano cztery sale. Tutaj znajdował się skarbiec.

Ściany wewnątrz katedry są białe. Światło wpadające przez duże okna sprawia, że kościół jest jasny i przestronny. Można tu obejrzeć wiele cennych malowideł i rzeźb oraz usłyszeć XVII-wieczne organy, uważane za jedne z najlepiej brzmiących w Polsce.

Na osiedlu katedralnym znajdują się ponadto: Pałac Biskupi z ozdobną fasadą, plebania o konstrukcji szachulcowej, kanonia i dom dziekana. Na północy i południu osiedla zachowały się mury obronne.

••• Warto wiedzieć

Kamieńskie organy mają 47 głosów i 3300 piszczałek. Ich brzmienie można podziwiać m.in. podczas Międzynarodowego Festiwalu Muzyki Organowej, który odbywa się każdego roku od czerwca do sierpnia.

KANAŁ ELBLĄSKI

Kanał Elbląski to żeglowna droga wodna poprowadzona w zachodniej części woj. warmińsko-mazurskiego. Łączy Elbląg z Iławą oraz Ostródą, gdzie rozdziela się na kilka odnóg. Jest najdłuższym kanałem żeglownym w Polsce – jego łączna długość to ok. 130 km.

●●● W przeszłości

Początek XIX w. Pojawia się potrzeba usprawnienia transportu zboża i drewna z pojezierzy Ostródzkiego i Iławskiego do portów morskich w Gdańsku i Elblągu.

Lata 20. XIX w. Powstaje projekt kanału, rozwiązujący problem 100-metrowej różnicy poziomów między jeziorami Druzno i Pniewskim – planowanymi odcinkami kanału. Opracowany zostaje system śluz i pięciu suchych pochylni, napędzanych mechanicznie siłą przepływu wody.

1844. Rozpoczyna się budowa. Po ośmiu latach gotowy jest pierwszy odcinek: Iława – Elbląg.

1860. Następuje uruchomienie czterech pochylni (piąta powstaje kilkanaście lat później) i otwarcie odcinka Miłomłyn – Ostróda.

1872. Przeprowadzenie linii kolejowej przez Ostródę, a później także rozwój transportu samochodowego osłabiają gospodarcze znaczenie kanału. W tym czasie zostaje oddany do eksploatacji ostatni odcinek kanału: Ostróda – Stare Jabłonki.

1912. Statki przewożą kanałem pierwszych turystów. Od 1927 r. odbywają się regularne rejsy pasażerskie.

1945. Kanał ulega częściowemu zniszczeniu, ale już trzy lata później żegluga białej floty zostaje wznowiona.

2011. Rozpoczyna się gruntowny remont, który ma trwać do 2014 r. Niektóre odcinki kanału zostają wyłączone z ruchu.

●●● Dziś

Po Kanale Elbląskim można pływać indywidualnie jachtem żaglowym, motorowym lub kajakiem. Organizowane są też rejsy małymi statkami pasażerskimi.

Wyberzmy się w rejs z Elbląga do Ostródy. Ten odcinek ma długość 82 km. Płyniemy na południe rzeką Elbląg. Po lewej stronie widzimy malowniczą panoramę miasta. Wpływamy na jezioro Druzno. To fragment dawnej zatoki morskiej. Lustro wody znajduje się 10 cm n.p.m. Na jeziorze utworzono rezerwat ptactwa wodnego i błotnego. Wokół rozciąga się płaska kraina – Żuławy Wiślane.

Wpływamy do kanału. Krajobraz staje się pagórkowaty. Docieramy do pierwszej na trasie pochylni o nazwie Całuny. Tu woda się kończy, a teren wznosi się ku górze. Statek wpływa na ogromny ażurowy wózek na szynach. Stalowe liny ciągną wózek wraz z przycumowanym do niego statkiem. Po 500 m jesteśmy prawie 14 m wyżej i z powrotem na wodzie!

Takich pochylni jest w sumie pięć. Dzięki nim po przebyciu 9 km znajdujemy się 100 m wyżej. Wpływamy na wąskie, porośnięte trzcinami jezioro Sambród. Po lewej stronie widzimy przystań w Małdytach. Pokonujemy długie i wąskie jezioro Ruda Woda oraz jezioro Ilińsk i doływamy do śluzy w Miłomłynie.

W prawo, na zachód, odchodzi odnoga Kanału Elbląskiego – Kanał Iławski, którym można się dostać do jeziora Jeziorak.

Dalej trasa prowadzi skanalizowanym odcinkiem rzeki Liwy przez porośnięte lasem iglastym wzgórze Pojezierza Iławskiego. Mijamy śluzę Zieloną i wpływamy na Jezioro Drwęckie. Kierując się na wschód, docieramy do mola w Ostródzie.

●●● Warto wiedzieć

Rejsy po Kanale Elbląskim, na różnych trasach, można odbyć statkami Żeglugi Ostródzko-Elbląskiej. Obecnie oferta jest ograniczona ze względu na remont kanału.

KAZIMIERZ DOLNY – ZABYTKOWE CENTRUM MIASTA I ZAMEK

Kazimierz Dolny leży w woj. lubelskim, na prawym brzegu Wisły, ok. 50 km na zachód od Lublina. Sercem miasta jest Rynek, położony niedaleko rzeki. Na wschód od niego na wzgórzu wznoszą się ruiny zamku i baszta.

••• W przeszłości

1181. Książę sandomierski Kazimierz Sprawiedliwy ofiarowuje zakonowi norbertanek wzgórze Wietrzna Góra nad Wisłą. Norbertanki zmieniają jego nazwę na cześć darczyńcy.

1 poł. XIII w. Władysław Łokietek wznosi basztę dla ochrony mieszkańców. W późniejszych wiekach służy ona również jako latarnia rzeczna (na jej szczycie rozpalany jest ogień).

XIV w. Kazimierz Wielki buduje poniżej wieży zamek obronny i nadaje osadzie prawa miejskie.

XVI w. i 1 poł. XVII w. Dzięki usytuowaniu przy przeprawie rzecznej miasto staje się jednym z głównym punktów przeładunku zboża, spławianego dalej Wisłą do Gdańska. Wznoszone są wielkie spichlerze. Powstają najpiękniejsze budowle: kamienice Przybyłków, Celejowska, kościół farny. Firlejowie, sprawujący urząd starosty, przebudowują zamek w stylu renesansowym.

1656. Spalenie miasta i zburzenie zamku przez Szwedów kończy złoty wiek Kazimierza. Pod koniec XVIII w. załamanie handlu zbożem, spowodowane m.in. zajęciem Gdańska przez Prusaków, kładzie kres handlowemu znaczeniu miasta.

1774. Zamek, odrestaurowany za panowania Augusta II jako nieobronny budynek mieszkalny, zostaje opuszczony. W 1806 r. Austriacy burzą renesansowe attyki.

1923. Rektor warszawskiej Szkoły Sztuk Pięknych Tadeusz Pruszkowski organizuje w Kazimierzu pierwszy z corocznych plenerów malarskich, czym zapoczątkowuje istnienie kolonii artystycznej.

Lata powojenne. Miasto odradza się jako ośrodek artystyczny i turystyczny.

••• Dziś

Rynek to wybrukowany kocimi łbami plac w kształcie zbliżonym do prostokąta o wymiarach ok. 60x45 m. Z trzech stron otaczają go kamienice. Ponieważ pochodzą z różnych okresów, różnią się między sobą wyglądem. Niektóre mają białe ściany i wysokie, spadziste dachy, kryte gontem. Inne, bardziej współczesne, są wyższe, mają elewacje w kolorze piaskowym i dachy kryte czerwoną dachówką. Dwie najpiękniejsze kamienice – braci Przybyłków – pochodzą z XVII w. Mają parterowe podcienia i fasady niemal w całości pokryte płaskorzeźbami. Na środku Rynku stoi okrągła murowana studnia, przykryta stożkowatym drewnianym daszkiem. Nad studnią wznosi się drewniane zadaszenie w kształcie niskiego ostrosłupa, podparte czterema drewnianymi słupami.

Od północno-wschodniej strony Rynku odchodzi w górę szeroka ulica Zamkowa. Na jej końcu, bokiem do Rynku, stoi kościół farny św. Jana Chrzciciela i św. Bartłomieja. Jego ściany są białe, a spadzisty dach jest czerwony. Znajdują się tu najstarsze w Polsce zachowane w całości organy (1620).

Przed kościołem ulica Zamkowa się rozdziela. Kierując się w lewo, drogą wzdłuż Wisły dojdziemy do zabytkowych spichlerzy. Droga w prawo prowadzi w górę do ruin zamku i baszty.

Spichlerze kazimierskie były potężnymi, kilkukondygnacyjnymi budynkami o jasnych ścianach i spadzistych czerwonych dachach. Wybudowane na planie prostokąta, stały zwrócone krótszym bokiem do Wisły. Ich fasady były okazałe i bogato dekorowane. Do dziś przetrwało kilkanaście spichlerzy, z czego tylko niektóre prezentują się tak jak w czasach świetności.

Na wzgórzu, ok. 500 m na wschód od Rynku, znajdujemy ruiny zamku. Zajmują obszar zbliżony do prostokąta o wymiarach 30x65 m. Po zachodniej stronie zachowały się ściany dawnej części mieszkalnej, z jasnego wapienia. Od północy widać pozostałości po wieży, wybudowanej z cegły na planie kwadratu o boku 10 m. Całość otacza mur obronny. Idąc drogą w górę wzgórza, po ok. 200 m dochodzimy do okrągłej baszty, zbudowanej z jasnego wapienia.

••• Warto wiedzieć

Kazimierz Dolny jest miejscem corocznych ogólnopolskich festiwali: Festiwalu Kapel i Śpiewaków Ludowych, Festiwalu Muzyki i Tradycji Klezmerskiej oraz Festiwalu Filmowego.

KOSZALIN – SKANSEN KULTURY JAMNEŃSKIEJ

Koszalin leży w woj. zachodniopomorskim. Skansen Kultury Jamneńskiej jest częścią Muzeum w Koszalinie i znajduje się w centrum miasta.

••• W przeszłości

XIII w. Jamno jest bogatą wsią słowiańską. Od 1248 r. należy do biskupstwa kamieńskiego. W 1331 r. razem z częścią jeziora Jamno, mierzeją i Unieściem zostaje nabyta przez Koszalin, który dzięki temu zyskuje dostęp do morza i przystępuje do Hanzy.

Do poł. XIX w. Położenie wsi – pomiędzy Bałtykiem a jeziorem, rzekami i mokradłami – sprawia, że przez większą część roku jest ona niedostępna. Więzy obyczajowe i pokrewieństwo łączą jamneńczyków jedynie z mieszkańcami sąsiedniej wsi Łabusz. Tzw. grupa jamneńska pozostaje w izolacji kulturowej, choć przenikają do niej pewne elementy niemieckie na skutek germanizacji Pomorza oraz holenderskie. Dopiero w 1899 r. Jamno i Łabusz zostają połączone drogą z odległym o 6 km Koszalinem.

1945. Na skutek zmiany granic niemal wszyscy mieszkańcy (w 1939 r. było ich ok. 800) opuszczają Jamno.

1982. Muzeum w Koszalinie otwiera samodzielny Dział Etnografii, gromadzący zabytki kultury jamneńskiej i pomorskiej. Rok później nabywa szachulcową zagrodę rybacką ze wsi Dąbki, takiej samej konstrukcji jak w Jamnie.

2001. Otwarta zostaje wystawa „Wyspa kulturowa. Wieś Jamno pod Koszalinem”.

2010. Jamno i Łabusz, mimo protestów mieszkańców, zostają przyłączone do Koszalina.

••• Dziś

Zagroda rybacka składa się z trzech budynków: chaty, stodoły i budynku gospodarczego. Wszystkie budynki wzniesiono za pomocą konstrukcji ryglowej z wypełnieniem szachulcowym. Szkieletem budowli są drewniane bale, ułożone w kratę pionowo i poziomo, a czasem na skos dla wzmocnienia konstrukcji. Pomalowano je na ciemnobrązowy kolor. Powstałe między nimi przestrzenie wypełniono gliną, zmieszaną z siewką, trocinami lub wiórami, i otynkowano na biało. Dzięki temu budynki mają charakterystyczny wygląd: na białych ścianach powstają ciemnobrązowe wzory geometryczne. Dachy budynków są spadziste, pokryte strzechą z trzciny.

W chałupie znajdują się trzy izby, dwie komory, kuchnia, sień i chlewik. W pomieszczeniach odtworzono wystrój tradycyjnej chaty jamneńskiej. Użyto oryginalnych eksponatów, pochodzących z XIX i 1 poł. XX w.

Charakterystyczne dla tej kultury są pięknie zdobione meble. Na uwagę zasługują zwłaszcza krzesła i fotele, malowane w motywy tulipanów i polnych kwiatów. W jednej z izb zaprezentowano ślubny strój jamneński, którego elementem jest wysoka korona z kwiatów na głowie panny młodej.

W odremontowanej stodole odtworzono kuźnię, a w budynku gospodarczym – warsztat szewski.

••• Warto wiedzieć

Cztery razy w roku: w czerwcu, lipcu, sierpniu i grudniu odbywa się Jarmark Jamneński, podczas którego prezentują się lokalni rzemieślnicy, twórcy ludowi oraz muzyczne zespoły ludowe.

KÓRNIK – ZESPÓŁ ZAMKOWO-PARKOWY

Kórnik leży w woj. wielkopolskim, 20 km na południowy wschód od Poznania. Zespół zamkowo-parkowy znajduje się w południowej części miasta, nad brzegiem Jeziora Kórnickiego.

••• W przeszłości

1430. Dobiega końca budowa zamku Górków, możnowładców wielkopolskich. Zamek otacza fosa, nad którą przerzucony jest most zwodzony. Równocześnie trwa budowa kościoła, ukończona w 1437 r. W rękach Górków Kórnik pozostaje do 1592 r.

1676. Kórnickie dobra stają się własnością Działyńskich. Teofila z Działyńskich Szodrka-Potulicka, późniejsza legendarna Biała Dama, w 2 poł. XVIII w. przebudowuje zamek w stylu barokowym i urządza ogród francuski.

1838. Tytus Działyński odbudowuje kościół po pożarze, nadając mu wygląd neogotycki. Pięć lat później rozpoczyna przebudowę rezydencji w stylu neogotyku angielskiego, zachowanym do dzisiaj. Jego zamiarem jest stworzenie służących narodowi biblioteki starych druków i rękopisów oraz muzeum. Ogród Teofili (obecne arboretum) przekształca w park w stylu romantycznym. Jego dzieło kontynuuje syn Jan Kanty.

1880. Zamek dziedziczy siostrzeniec Jana Władysław Zamoyski. W 1924 r., przed śmiercią bezdzietny Zamoyski przekazuje zamek i ogród narodowi polskiemu. Darowizną zarządza Fundacja „Zakłady Kórnickie”.

1945. Niemcy dewastują zamek i wywożą część zbiorów.

1953. Fundacja zostaje zlikwidowana (reaktywacja następuje w 2001 r.). Zamek przejmuje Polska Akademia Nauk. Obecnie jest siedzibą muzeum i Biblioteki Kórnickiej PAN, a arboretum znajduje się pod zarządem Instytutu Dendrologii PAN.

••• Dziś

Zespół zamkowo-parkowy zajmuje obszar ok. 1,5x1 km. Jego najważniejszym obiektem jest zamek, położony na wyspie otoczonej nawodnioną fosą. Prowadzą do niego dwa mosty: od strony północnej i wschodniej.

Długość i szerokość zamku wynoszą ok. 40 m. Budowla ma bardzo nieregularny kształt i zróżnicowaną wysokość, choć generalnie jest dwupiętrowa. Urozmaicenie stanowią liczne kwadratowe lub okrągłe baszty, wykusze, galeryjki i wieżyczki. Fasady zamku są bogato zdobione arkadami, łukami o orientalnych kształtach i dekoracyjnymi blankami (zwieńczenie murów w kształcie „zębów”). Ściany mają kolor biały. Jedynie podmurówka i okrągła wieża w północno-wschodnim narożniku pozostały nieotynkowane, w czerwonym kolorze cegieł. Dach budowli jest płaski.

Wnętrze zamku, obecnie przekształcone w muzeum, zachowało oryginalny XIX-wieczny wygląd. Można tu obejrzeć zabytkowe meble, posadzki, obrazy, rzeźby i pamiątki po mieszkańcach zamku. A nocą przy odrobinie szczęścia zdarza się ponoć spotkać samą Teofilę z Działyńskich. Dama ta – jak głosi legenda – po zapadnięciu zmroku schodzi z portretu wiszącego w Sali Jadalnej i, ujmując dłońmi białą suknię, wędruje po korytarzach.

Zamek otacza park – arboretum. Jest to największy park dendrologiczny w Polsce. Rośnie tu ponad 3000 gatunków i odmian drzew oraz krzewów, zarówno rodzimych, jak i egzotycznych. Najstarsze są 300-letnie lipy i 250-letni buk.

W północnej części parku wznosi się kościół pw. Wszystkich Świętych. Świątynia jest zbudowana z czerwonej cegły i pokryta spadzistym dachem. We wnętrzu znajdują się groby właścicieli kórnickiego zamku – Górków, Działyńskich i Zamoyskich.

KRAKÓW – STARE MIASTO, STRADOM I KAZIMIERZ

Kraków leży w woj. małopolskim, nad Wisłą. Stare Miasto, Stradom i Kazimierz znajdują się w centrum miasta, na północ od Wisły. W 1978 r. obszar ten wraz ze Wzgórzem Wawelskim wpisano na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO. To najstarszy (obok Wieliczki) wpis z Polski.

●●● W przeszłości

Wczesne średniowiecze. Na Wzgórzu Wawelskim istnieje jeden z grodów Wiślan, od końca X w. należący do państwa piastowskiego.

1138. Bolesław Krzywousty nadaje Krakowowi rangę stolicy dzielnicy senioralnej, czyli faktycznie stolicy Polski. Wokół Wawelu, gdzie znajduje się książęcy gród i stolica biskupstwa, leżą osady kupieckie i rzemieślnicze.

Ok. 1220. Biskup Iwo Odrowąż funduje kościół Mariacki. Gotycką bryłę świątynia uzyskuje w XIV w., a słynny ołtarz – pod koniec XV w.

1241. Miasto najeżdżają Tatarzy; plądrują je i niszczą.

1257. Kraków otrzymuje przywilej lokacyjny. Powstaje szachownicowy układ miasta, w który wpasowane są wcześniejsze elementy (ulica Grodzka, kościół Mariacki). Na Rynku Głównym stają Sukiennice – kryta dachem ulica z rzędami kramów, z obu końców zamknięta bramą. Na przełomie XIII i XIV w. gród otrzymuje mury obronne; Barbakan zostaje wzniesiony pod koniec XV w.

XIV w. Kazimierz Wielki zakłada na przedmieściach Krakowa dwa miasta: Nowy Kraków (obecnie Kazimierz), gdzie w latach 60. funduje pierwszy w Polsce uniwersytet, i Florencję (obecnie Kleparz).

Od 1569. Po unii lubelskiej, czyli po powstaniu Rzeczypospolitej Obojga Narodów, Kraków znajduje się na uboczu państwa, chociaż do ostatniego rozbioru Polski pozostaje jej formalną stolicą.

1795. Kraków zajmują kolejno Prusacy, Rosjanie, a od 1796 r. – Austriacy.

XIX w. W ramach modernizacji zostaje zburzona większość murów miejskich, a fosa – zasypana; na jej miejscu powstaje park – Planty.

●●● Dziś

Stare Miasto ma kształt kropli wody odwróconej zwężeniem do dołu. Jego długość z północy na południe wynosi ok. 1300 m, a szerokość – ok. 900 m. Sercem Starówki jest Rynek – kwadratowy plac o boku 200 m, największy średniowieczny rynek w Europie. Na środku stoją Sukiennice. To podłużny jednopiętrowy budynek, wzniesiony na planie prostokąta. Elewacje mają kolor jasnożółty, a na poziomie piętra ciemnoczerwony i są bogato zdobione. Na parterze budynek otaczają arkady.

W zachodnim narożniku Rynku wznosi się Wieża Ratuszowa o wysokości 70 m, zbudowana z czerwonej cegły, na planie kwadratu. Przykrywa ją zielonkawa blaszana kopuła. W południowym narożniku placu znajduje się niewielki kościół św. Wojciecha o białych ścianach, przykryty zielonkawą kopułą z blachy. Do środka schodzimy po kilku stopniach.

Po północno-wschodniej stronie Rynku wznosi się Bazylika Mariacka. Zbudowana jest z cegły, na planie wydłużonego prostokąta. Przykrywa ją spadzisty, jasnobrązowy dach. W fasadzie wznoszą się dwie wieże, z których wyższa, północna, pełniła niegdyś funkcję strażnicy miejskiej, ma 81 m wysokości. Niższa wieża mieści dzwony kościelne. W świątyni znajduje się ołtarz wyrzeźbiony przez Wita Stwosza, polichromie Jana Matejki, piękne witraże oraz inne dzieła sztuki sakralnej.

Kierując się z Rynku na północny wschód ulicą Floriańską, dochodzimy do fragmentów dawnych fortyfikacji: Bramy Floriańskiej i Barbakanu. Brama ma postać 35-metrowej wieży, zbudowanej w dolnej części z jasnego wapienia, a w górnej – z cegły. Jest nakryta dachem w kształcie niskiego ostrosłupa, zwieńczonego zielonkawą kopułą. Po obu stronach bramy zachowały się fragmenty murów obronnych.

Na północ od Bramy Floriańskiej na Plantach stoi Barbakan. Ma kształt grzyba z półokrągłym kapeluszem i nogą zwróconą na południe, ku bramie. Mury, zbudowane z cegły, mają grubość 3 m. Na półokrągłej części wznosi się siedem wieżyczek.

Na południe od Starego Miasta i Wawelu leży Stradom, a dalej – Kazimierz, otoczony od zachodu i południa Wisłą. Na Kazimierzu możemy zobaczyć pamiątki po społeczności żydowskiej, zamieszkującej dawniej tę dzielnicę. Należą do nich m.in. synagoga, cmentarze żydowskie oraz budynek, w którym mieściła się mykwa – rytualna łaźnia.

••• Warto wiedzieć

Z północnej wieży Bazyliki Mariackiej, nazwanej Hejnalnicą, od 700 lat rozbrzmiewa Hejnał Mariacki. Setki lat temu strażnik dawał w ten sposób sygnał do otwarcia i zamknięcia bram grodu oraz trąbił na alarm. Legenda głosi, że podczas jednego z najazdów tatarskich trębacz w trakcie wygrywania hejnału został trafiony strzałą. Na pamiątkę tego zdarzenia melodia urywa się w pół taktu. Obecnie hejnał jest grany co godzinę, na cztery strony świata. Raz dziennie, w południe, I Program Polskiego Radia transmituje go na cały świat.

KRAKÓW – WZGÓRZE WAWELSKIE

Kraków leży w woj. małopolskim, nad Wisłą. Wzgórze Wawelskie wznosi się w centrum miasta, na południowym krańcu Starego Miasta, nad Wisłą. W 1978 r. Wawel, razem ze Starówką, Kazimierzem i Stradomiem, został wpisany na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO. To najstarszy (obok Wieliczki) wpis z Polski.

••• W przeszłości

IX w. Na Wzgórzu Wawelskim istnieje główny gród Wiślan.

Ok. 990. Gród wchodzi w skład państwa piastowskiego. W 1000 r. zostaje stolicą biskupstwa. Rozpoczyna się budowa katedry.

1320. Władysław Łokietek koronuje się w katedrze wawelskiej. Odtąd Wawel jest miejscem koronacji królów Polski (ostatni raz – Stanisława Augusta Poniatowskiego w 1734 r.), a także ich pochówku.

Półowa XIV w. Kazimierz Wielki wznosi gotycki zamek.

1 poł. XVI w. Zygmunt I Stary przebudowuje zamek w stylu renesansowym. Powstają m.in. Sala Poselska ze stropem kasetonowym z rzeźbionymi głowami i Kaplica Zygmuntońska.

1596. Po pożarze na Wawelu Zygmunt III Waza przenosi dwór do Warszawy, która staje się miastem rezydencjalnym króla.

1794. Wawel zajmują Prusacy. Rabują klejnoty i insygnia koronacyjne.

1796. Kraków dostaje się pod panowanie Austrii. Na zamku powstaje szpital wojskowy. W późniejszych latach wzgórze zostaje przekształcone w cytadelę.

1905. Społeczeństwo wykupuje zamek. Wojska austriackie opuszczają Wawel w 1911 r.

Dwudziestolecie międzywojenne. Zamek pełni funkcję reprezentacyjnej rezydencji głowy państwa oraz muzeum wnętrz historycznych.

1939–45. Generalny gubernator Hans Frank obiera Wawel na swoją siedzibę.

1945. Zostaje utworzona instytucja Zamek Królewski na Wawelu – Państwowe Zbiory Sztuki.

••• Dziś

Wawel jest wapiennym wzgórzem nad Wisłą. Zabudowany obszar ma kształt ziarna fasoli, którego wklęsły bok znajduje się na południu. Do najcenniejszych zabytków na wzgórzu należą Zamek Królewski i Bazylika Archikatedralna św. Stanisława i św. Wacława, zwana Katedrą Wawelską.

Zamek wzniesiono po wschodniej stronie wzgórza na planie pięciokąta, z dziedzińcem w środku. Trzy skrzydła były mieszkalne (od północy, wschodu i północnego zachodu), a w południowo-zachodnim znajdowały się dworskie kuchnie. Południową stronę zamku stanowi tzw. skrzydło parawanowe, bez pomieszczeń mieszkalnych.

Zamek ma dwa piętra. Jego ściany są jasnopiaskowe a dach jest spadzisty, czerwony. Przez bramę, położoną w północno-zachodnim skrzydle, wchodzimy na dziedziniec. Okalają go dwukondygnacyjne krużganki. Na wysokości drugiego piętra zamiast krużganków wznoszą się smukłe kolumny, podtrzymujące dach. Do bryły zamku przylega sześć wież.

Na parterze możemy oglądać Skarbiec Koronny oraz Zbrojownię. W skarbcu znajdują się m.in. Szczerbiec – XII-wieczny miecz koronacyjny, korona i miecz Zygmunta Starego, pantofelki koronacyjne Zygmunta Augusta i inne pamiątki po panujących dynastiach. Na pierwszym piętrze znajdują się prywatne apartamenty królewskie, a na drugim – reprezentacyjne komnaty królewskie, m.in. Sala Senatorska, o powierzchni 240 m kw., gdzie odbywały się posiedzenia senatu, uroczystości dworskie i bale.

Na północny wschód od zamku znajduje się katedra. Budowlę wzniesiono na planie prostokąta. Przez stulecia otoczono ją tak licznymi kaplicami i przybudówkami, że w zasadzie trudno dostrzec jej pierwotną bryłę. Kaplice budowano w różnych stylach architektonicznych i w efekcie każda jest inna.

Do katedry przylegają trzy wieże. Od zachodu są to wieże Zegarowa i Srebrnych Dzwonów, wznoszące się symetrycznie po obu stronach świątyni. Trzecia – Wieża Zygmuntońska – została dobudowana od północno-wschodniej strony. Znajduje się tu prawie 600-letni Dzwon Zygmunt, nazwany tak na cześć fundatora Zygmunta Starego. Waży 10 t i ma 2 m wysokości.

Wnętrze katedry jest bogato zdobione. Znajdują się tu groby 17 królów i członków ich rodzin, biskupów krakowskich oraz Polaków szczególnie zasłużonych dla ojczyzny. W 2010 r. w krypcie pod Wieżą Srebrnych Dzwonów pochowano prezydenta Polski Lecha Kaczyńskiego oraz jego żonę Marię, którzy zginęli w katastrofie rządowego samolotu pod Smoleńskiem.

Na dziedzińcu zewnętrznym, na zachód od zamku i katedry, równolegle do północnej i zachodniej krawędzi wzgórza stoi ciąg budynków. Są to m.in. Wikarówka i Dom Katedralny – siedziba Muzeum Katedralnego im. Jana Pawła II – oraz zabudowania dawnych koszar wojskowych. Na środku dziedzińca znajdują się fundamenty nieistniejących już dziś budynków.

Wawel otaczają fortyfikacje, zbudowane z jasnego wapienia i cegły, nadające wzgórzu wygląd cytadeli.

●●● Warto wiedzieć

W południowo-zachodniej części dziedzińca zewnętrznego obok budynku dawnego szpitala znajduje się makieta Wzgórza Wawelskiego, przeznaczona dla niewidomych.

U podnóża Wawelu od południowego zachodu znajduje się Smocza Jama – jaskinia, którą zamieszkiwał legendarny Smok Wawelski.

LIDZBARK WARMIŃSKI – ZAMEK BISKUPÓW WARMIŃSKICH

Lidzbark Warmiński leży w woj. warmińsko-mazurskim, 50 km na północ od Olsztyna. Tutejszy zamek to obok Malborka jeden z najlepiej zachowanych gotyckich zamków w Polsce.

••• W przeszłości

1350. Warmia jest jedną z diecezji utworzonych w państwie krzyżackim, ale zachowuje pewną niezależność. W Lidzbarku, do którego właśnie przeniesiono główną siedzibę biskupów warmińskich, rozpoczyna się budowa zamku. Prowadzą ją przez pół wieku kolejni biskupi. Oprócz zamku powstaje przedzamcze; całość otaczają mury obronne i fosa.

1466. Po wojnie 13-letniej Warmia zostaje przyłączona do Polski. Dla lidzbarskiego zamku nadchodzą lata rozkwitu. Wielu tutejszych biskupów należy do elity umysłowej i kulturalnej. W latach 1503–10 przebywa tu Mikołaj Kopernik.

1772. Po rozbiórce Polski Lidzbark znajduje się w granicach Prus. Biskupem od pięciu lat jest Ignacy Krasicki, który zostaje tu do 1795 r. Pod panowaniem pruskim zamek, zamieniony w koszary, magazyny i szpital, zaczyna podupadać.

Półowa XIX w. Dochodzi do rozbiórki pałacu, wybudowanego przy zamku w XVII w. Sam zamek unika tego losu dzięki interwencji mieszkańców miasta. Zostaje przeznaczony na sierociniec i szpital.

1963. Zamek staje się oddziałem Muzeum Warmii i Mazur.

••• Dziś

Zamek wybudowano na osi północ – południe. Od zachodu i północy otaczają go wody Łyny i wpadającej do niej Symsarny. Od południa i wschodu pomiędzy Symsarną a zamkiem wykopano fosę.

Zwiedzanie zaczynamy od przedzamcza. Przechodzimy przez drewniany most przerzucony nad fosą i przez bramę w murze obronnym, zbudowanym z cegły. Na krańcach muru stoją baszty: z lewej strony – mała, półokrągła, z prawej – okazała, okrągła, nakryta kopułą w kształcie ostrosłupa o sześciu bocznych ścianach. Budynki przedzamcza łączą się w prostokątną podkowę, otwartą od strony zamku. Mają różowe ściany z białymi detalami i czerwone spadziste dachy. Przejście na dziedziniec znajduje się w środkowym skrzydle, naprzeciwko drewnianego mostu. Z lewej strony wznosi się prostokątna wieża zegarowa.

Z dziedzińca przedzamcza przechodzimy mostem nad drugą fosą, tym razem suchą. Pod stopami mamy fundamenty XVII-wiecznego pałacu, a przed sobą – zamek. Zbudowano go na planie kwadratu o boku 48,5 m. Patrząc od strony mostu, w prawym, dalszym (północno-wschodnim) narożniku budowli wzbija się w górę potężna 14-kondygnacyjna wieża. W dolnej części jest ona czworoboczna, w górnej – ośmioboczna, nakryta kopułą w kształcie ostrosłupa o sześciu ścianach. W pozostałych narożnikach wybudowano mniejsze, kwadratowe wieżyczki.

Zamek ma ceglane ściany i dach kryty czerwoną dachówką. Jest otoczony niskim murem z cegły.

Wewnątrz zamku znajduje się dziedziniec. Wokół niego biegną dwukondygnacyjne krużganki (podcienia). Z dziedzińca możemy przejść kamiennymi schodami na główną kondygnację, gdzie znajdują się pomieszczenia reprezentacyjne.

••• Warto wiedzieć

W 2011 r. w przedzamczu, po rewitalizacji, otwarto hotel.

LUBLIN – MUZEUM WSI LUBELSKIEJ

Lublin leży we wschodniej Polsce, w woj. lubelskim. Muzeum znajduje się na obrzeżach miasta, przy trasie Lublin – Warszawa.

●●● W przeszłości

1960. W Muzeum Okręgowym w Lublinie zostaje utworzony Oddział Budownictwa Ludowego. 10 lat później przekształca się w autonomiczne Muzeum Wsi Lubelskiej, gromadzące zabytki architektury i zbiory etnograficzne z rejonu dawnego woj. lubelskiego.

1975. Z powodu trudności z przejęciem terenu pod skansen, otrzymuje on inną lokalizację – w dawnym majątku Sławin. Zaplanowany jest podział na siedem sektorów. Pięć ma odtwarzać wsie z poszczególnych regionów, tj. Wyżyny Lubelskiej, Roztocza, Powiśla, Podlasia i Polesia Lubelskiego oraz Nadbuża. Dwa pozostałe to sektory miasteczkowy i dworski.

1979. Muzeum otwiera dla zwiedzających sektor Wyżyna Lubelska. W kolejnych latach udostępniane są: część sektora Roztocze, zespół parkowo-dworski, sektor Powiśle i jeden obiekt z Podlasia.

2005. Rozpoczyna się budowa sektora Miasteczko.

●●● Dziś

Muzeum zajmuje obszar zbliżony do trójkąta o powierzchni 27 ha (800x620 m). Wchodzimy przez budynek recepcyjny, który wyglądem nawiązuje do nieistniejącego już tzw. małego ratusza z Kazimierza Dolnego nad Wisłą.

W sektorach regionalnych odtworzono wsie charakterystyczne dla Wyżyny Lubelskiej, Roztocza i Powiśla. Oprócz chałup i zagród znajdujemy zabudowania przemysłowe: wiatrak, olejarnię, kuźnię i piwiarnię oraz sakralne: kapliczki i krzyże przydrożne, a w sektorze Roztocze – drewnianą cerkiew z 1759 r. Podlasie jest reprezentowane przez remizę.

W sektorze Miasteczko odwzorowano układ urbanistyczny prowincjonalnego miasta z lat 30. XX w. Znajduje się tu m.in. drewniany kościół z XVII w. Natomiast zespół dworski tworzą XVIII-wieczny dwór z Żyrzyna, otoczony ogrodem i parkiem, oraz zabudowania folwarczne: czworak i spichlerze.

Każdy budynek opatrzone tabliczką, informującą, skąd pochodzi, kiedy został zbudowany i kto był jego właścicielem. Wnętrza chałup pokazują poziom życia i rodzaj zajęcia mieszkańców. Dowiadujemy się nawet, jak liczne były tutejsze rodziny. W zabudowaniach gospodarczych mieszka ptactwo domowe, kozy, krowy, owce i konie. We wnętrzach zabudowań przemysłowych eksponowane są sprzęty i narzędzia używane w danym zawodzie. Budynki muzealne żyją drugim życiem. Wiatrak miele zboże, w piecach wypieka się chleb, a w cerkwi i kościele odprawiane są msze.

●●● Warto wiedzieć

Muzeum zaprasza zwiedzających do udziału w pracach rolnych (m.in. sianokosy, wykopki) i karmieniu zwierząt. W sektorze Powiśle można odbyć rejs po stawie.

ŁAŃCUT – ZESPÓŁ ZAMKOWO-PARKOWY

Łańcut leży w woj. podkarpackim, 18 km na wschód od Rzeszowa. Zamek znajduje się na wschód od centrum miasta. Był jedną z najwspanialszych siedzib arystokratycznych Europy Środkowej.

●●● W przeszłości

XIV w. Pileccy, do których należy Łańcut, stawiają na wzgórzu zamek. W 2 poł. XVI w. wznoszą poniżej zamku wieżę obronną.

Pocz. XVII w. Kolejny właściciel Stanisław Stadnicki rozbudowuje wieżę do dworu obronnego. Stary zamek zostaje zburzony podczas sąsiedzkiego zatargu.

1629. Łańcut przejmuje za długi Stanisław Lubomirski. Do 1641 r. przebudowuje dwór w otoczony fortyfikacjami i fosami zamek w typie palazzo in fortezza. Do końca XVII w. trwa dalsza rozbudowa w stylu barokowym.

2 poł. XVIII w. Izabella z Czartoryskich Lubomirska zmienia warownię w rezydencję pałacową i znacznie powiększa ogrody.

1816–1944. Właścicielami Łańcuta są Potoccy. Zakładają ordynację, a dochody z niej przeznaczają m.in. na kolejne adaptacje zamku i wypełnianie jego wnętrza dziełami sztuki. Na przełomie XVIII i XIX w. budowla zyskuje obecne, neobarokowe elewacje.

1944. Przed wkroczeniem Armii Czerwonej Alfredowi Potockiemu udaje się wywieźć na Zachód wiele cennych dzieł sztuki.

1945. Zostaje otwarte Muzeum – Zamek w Łańcucie.

1996. Na zamku odbywa się spotkanie prezydentów dziewięciu państw Europy Środkowej.

●●● Dziś

Trzonem zamku i jego najstarszą częścią jest czworoboczna budowla z dziedzińcem w środku. W każdym jej narożniku wznosi się kwadratowa wieża. Zamek ma trzy kondygnacje; wieże są nieznacznie wyższe. Dwie z nich, znajdujące się w fasadzie, przykrywają zielonkawe blaszane kopuły. Elewacje mają kolor piaskowy i ciemnoczerwony, a spadziste dachy, kryte dachówką – czerwony.

Do korpusu zamku przylegają liczne dobudówki. Patrząc od frontu, z lewej strony widzimy bibliotekę. Z prawej strony do budowli przylega mniejszy czworobok, którego jedno ze skrzydeł jest przedłużeniem fasady. Na dziedzińcu mniejszego czworoboku rośnie olbrzymi, górujący nad budowlą platan. Prostopadle do fasady zamku stoi podłużny budynek dawnej oranżerii.

Wnętrza mają znakomicie zachowane wyposażenie. Możemy obejrzeć Salę Balową, Teatr Dworski, Wielką Jadalnię, liczne salony, gabinety i sypialnie oraz pokoje kąpielowe.

Zamek otaczają ogrody i park, który ma kształt prostokąta z uciętym rogiem, o wymiarach ok. 1000x400 m. Spacerując po parku, natrafimy na stajnie i powozownię, ujeżdżalnię, storczykarnię, Dom Ogrodnika oraz pałacyk, nazwany Zameczkiem Romantycznym.

●●● Warto wiedzieć

W Łańcuckiej powozowni znajduje się największy w Polsce zbiór dawnych karet i powozów. Nie jest to kolekcja martwych eksponatów – pojazdy utrzymuje się w pełnej sprawności, wraz ze stajniami, warsztatami i całym sprzętem służącym niegdyś zaprzęgom konnym.

ŁĘKNICA – PARK MUŻAKOWSKI

Park Mużakowski (Muskauer Park) leży w woj. lubuskim, w miejscowościach Łęknica i Bad Muskau, po obu stronach Nysy Łużyckiej, która stanowi granicę polsko-niemiecką. Jest największym parkiem stylu angielskiego w Polsce i w Niemczech. W 2004 r. został wpisany na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO jako obiekt, który zapoczątkował nowe podejście w projektowaniu krajobrazu.

••• W przeszłości

1815. Książę Hermann von Pückler-Muskau, właściciel posiadłości w Muskau, ogłasza mieszkańcom miasta zamiar przekształcenia rezydencji i jej otoczenia w park w stylu angielskim. Powstaje park krajobrazowy idealnie wpisany w krajobraz doliny Nysy, z tysiącami drzew i krzewów oraz mostami.

1845. Kryzys finansowy zmusza księcia do sprzedaży majątku. Prace związane z tworzeniem parku kontynuuje nowy właściciel książę Fryderyk Niderlandzki, a następnie rodzina von Arnim.

1945. Po ustaleniu granicy polsko-niemieckiej w Niemczech znajduje się 1/3 parku, w tym rezydencja. Po usunięciu szkód wojennych ta część funkcjonuje samodzielnie, od 1955 r. – jako zabytek. Po stronie polskiej większość parku zostaje włączona do pegeeru. Dzięki dendrologom z Kórnika jego część zyskuje status „parku o specjalnym charakterze”.

Koniec lat 80. Rozpoczyna się polsko-niemiecki projekt rewaloryzacji, polegający głównie na przywróceniu historycznego wyglądu parku.

••• Dziś

Park Mużakowski leży w miejscu, gdzie Nysa Łużycka przecina Łuk Mużakowski – ciąg polodowcowych wzniesień. Dolina rzeki rozszerza się tu do 1,5 km. Po obu jej stronach wznoszą się tarasy, których wysokość dochodzi do kilkudziesięciu metrów.

Powierzchnia parku wynosi ok. 700 ha. Po niemieckiej stronie (ok. 200 ha) znajdują się Zamek Stary i Nowy, Oranżeria oraz otaczające je ogrody. Po polskiej stronie (ok. 500 ha), na północ od Łęknicy, leży park. Oba tereny są połączone mostami Angielskim i Podwójnym.

Polska część parku ma kształt czworokąta, którego zachodni bok stanowi Nysa Łużycka. Obszar na północy jest zalesiony, na wschodzie rozciągają się pola, a południe zajmuje arboretum z ponad 3000 gatunków drzew i krzewów.

W środkowej części nad rzeką znajduje się najbardziej malowniczy fragment parku. Za każdym zakrętem ścieżki napotykamy ciekawą budowlę, harmonijnie wkomponowaną w krajobraz, stare drzewo lub zachwycający widok.

W pobliżu wejścia do parku na wzgórzu stoi Kamień Pücklera – głaz z podobizną księcia. Rozciąga się stąd piękny widok na Nysę Łużycką, most Podwójny oraz trójskrzydłowy, kilkupiętrowy Nowy Zamek o czerwonej, bogato zdobionej fasadzie.

Park można zwiedzać pieszo, rowerem lub konno.

ŁÓDŹ – CENTRALNE MUZEUM WŁÓKIENICTWA

Łódź leży w środkowej Polsce, w woj. łódzkim. Muzeum znajduje się w centrum miasta przy ulicy Piotrkowskiej.

●●● W przeszłości

1423. Osada Łodzian otrzymuje prawa miejskie. Aż do rozbiorów pozostaje małym ośrodkiem.

1820. Rząd Królestwa Polskiego włącza Łódź do grona osad przemysłowych. Wyznacza jej rolę ośrodka tkackiego i sukienniczego.

1835–38. Saksończyk Ludwik Geyer buduje fabrykę, nazywaną ze względu na elewacje Białą Fabryką. Jej uruchomienie następuje w 1839 r. To pierwsza w mieście fabryka wielowydziałowa, z pierwszymi w Polsce mechanicznymi: przędzalnią, tkalnią i drukarnią bawełny, poruszonymi maszyną parową. Rozbudowa fabryki trwa do 1886 r.

1946. Rodzi się pomysł zorganizowania muzeum włókiennictwa, częściowo zrealizowany w 1952 r. powołaniem Działu Tkactwa w Łódzkim Muzeum Sztuki. Trzy lata później otrzymuje on siedzibę w dawnej fabryce Gejera. Rozpoczynają się prace remontowe i adaptacja do celów muzealnych, z jak najwierniejszym zachowaniem pierwotnej konstrukcji i wyglądu budynku.

1960. Placówka usamodzielnia się jako Muzeum Historii Włókiennictwa, a w 1975 r. zostaje przemianowana na Centralne Muzeum Włókiennictwa.

2000. Po upadku zakładów Eskimo, zajmujących najmłodsze skrzydło fabryki, zostaje ono przekazane muzeum.

2006–08. Powstaje Skansen Łódzkiej Architektury Drewnianej.

●●● Dziś

Biała Fabryka Gejera to trzypiętrowy budynek o białych elewacjach, wzniesiony na planie prostokąta, z dziedzińcem w środku. Na dziedzińcu znajduje się zbudowana z cegły kotłownia z bardzo wysokim ośmiobocznym kominem.

Wewnątrz budynku na powierzchni 7000 m kw. wystawione są eksponaty związane z rozwojem włókiennictwa. W ramach ekspozycji stałych oglądamy narzędzia i maszyny włókiennicze używane od średniowiecza do czasów obecnych. Poznajemy też historię zakładów Ludwika Gejera sięgającą 1828 r.

Niezwykłą wystawą jest „Rekonstrukcja tkalni z przełomu XIX i XX w. Prezentacja maszyn w ruchu”, przybliżająca klimat i realia pracy w tkalni tego okresu: hałas i stukot maszyn, zapach rozgrzanego smaru. Kolejna ekspozycja stała to „Z modą przez XX w.”, budząca szczególne zainteresowanie kobiet i dziewcząt. Ponad 230 eksponatów: strojów, butów, torebek i biżuterii pokazuje, jak się zmieniał sposób ubierania się w tym okresie.

Na tyłach Białej Fabryki znajduje się Skansen Łódzkiej Architektury Drewnianej, stanowiący część muzeum. Znajdują się w nim budynki charakterystyczne dla architektury Łodzi przełomu XIX i XX w.: 200-letni modrzewiowy kościół, willa letniskowa oraz pięć 100-letnich domów rzemieślniczych. Odtworzono w nich warunki, w jakich mieszkali robotnicy zatrudnieni w fabrykach włókienniczych, oraz pracownie: tkacką, szklarską i garbarską.

●●● Warto wiedzieć

W jednym z domów w skansenie urządzono wystawę „W kuchni pani Goldbergowej”, ukazującą życie prostej żydowskiej rodziny mieszkającej przed wojną na Bałutach (dzielnicy Łodzi). Oglądaniu eksponatów, z których większość można brać do rąk, towarzyszy opowieść o życiu rodziny, przeplatana melodiami charakterystycznymi dla ówczesnych Bałut. Dostępna jest również audiodeskrypcja wystawy.

ŁÓDŹ – ULICA PIOTRKOWSKA

Łódź leży w środkowej Polsce, w woj. łódzkim. Ulica Piotrkowska znajduje się w centrum miasta.

●●● W przeszłości

1820. Łódź staje się ośrodkiem tkackim i sukienniczym.

1823. W rozwijającym się mieście powstaje plan regulacji zabudowy osady zwanej Nowym Miastem, w tym wytyczona zostaje ulica Piotrkowska. Stanowi ona część drogi między Piotrkowem Trybunalskim i Zgierzem, a w samej Łodzi łączy ważne punkty. Wzdłuż tej osi wyznaczone są parcele dla sukienników, a na północy – rynek Nowego Miasta (obecnie pl. Wolności). W niedługim czasie wraz z rozwojem przemysłu właściciele fabryk i przedstawiciele sfery usługowej wykupują parcele przy Piotrkowskiej. Ulica zmienia charakter.

1839. Przy Piotrkowskiej zostaje otwarta Biała Fabryka Ludwika Geyera, wówczas największa w Królestwie fabryka bawełny. Obecnie mieści Centralne Muzeum Włókiennictwa.

Po 1945. Piotrkowska zaczyna podupadać.

1990. Rozpoczyna się rewitalizacja. Ulica zamienia się w deptak. Pełni rolę podobną jak rynek starówki w innych miastach.

●●● Dziś

Ulica Piotrkowska biegnie z północy na południe od pl. Wolności do pl. Niepodległości. Jej długość to 4,2 km (321 numerów), co zapewnia jej pierwszeństwo wśród ulic handlowych Europy. Na początku jest węższa (17 m), a przy końcu – o połowę szersza. Stanowi „kręgosłup” Łodzi – centrum kulturalne, polityczne, biznesowe i handlowe. Mieszczą się tu najważniejsze urzędy, banki, liczne sklepy, restauracje i puby. Tutaj też odbywają się imprezy publiczne, marsze, festyny i uroczystości państwowe.

Zachowała się oryginalna XIX-wieczna zabudowa Piotrkowskiej. Do dziś stoją okazałe kilkupiętrowe kamienice o jasnych ścianach, udekorowane balkonikami zdobnymi w wyszukane balustrady oraz kopytkami, wieżyczkami, wykuszami, ornamentami roślinnymi czy nawet złożonymi sztukateriami.

Pomiędzy numerami 72 i 78 znajduje się Aleja Gwiazd, wzorowana na hollywoodzkiej Walk of fame, upamiętniająca wybitnych polskich aktorów, reżyserów i operatorów. Każdy artysta został uhonorowany mosiężną gwiazdą z imieniem i nazwiskiem, wmurowaną w chodnik. Obecnie jest ich 45.

Pomiędzy numerami 100 i 124 nawierzchnia jezdni o szerokości 1,5 m i długości 340 m jest ułożona z ponad 13 000 kostek brukowych. Wszystkie mają żeliwne płytki z imieniem i nazwiskiem fundatora, którym może zostać każdy Łodzianin! To Pomnik Łodzian Przełomu Tysiąclecia. Idea stała się tak popularna, że projekt jest kontynuowany pod nazwą Pomnik Łodzian Nowego Millenium.

Idąc Piotrkowską, co jakiś czas spotykamy rzeźby z brązu – Galerię Wielkich Łodzian. Rzeźby są zaprojektowane w formie ławek, tak by można było przysiąść się do znanej osobistości. Pod numerem 78 możemy zająć miejsce przy fortepianie ramię w ramię z Arturem Rubinsteinem, pod numerem 104 pogawędzić z Julianem Tuwimem, a pod numerem 152 znaleźć się na widowni teatralnej obok Stefana Jaracza.

MALBORK – ZAMEK KRZYŻACKI

Malbork leży w woj. pomorskim, w delcie Wisły, nad jej odnogą Nogatem. Zamek krzyżacki w Malborku to największy w Europie gotycki zamek zbudowany z cegły. W 1997 r. został wpisany na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO.

••• W przeszłości

Lata 70. XIII w. Nad Nogatem powstaje warowny klasztor Marienburg (po polsku: Malbork) dla Zakonu Krzyżackiego.

1309. Wielki mistrz przenosi tu stolicę państwa krzyżackiego. Klasztor zostaje rozbudowany i przekształcony w zamek, zwany Wysokim. Na dawnym podzamczu powstaje Zamek Średni z Pałacem Wielkiego Mistrza, a w kolejnym etapie prac – Zamek Niski (Przedzamcze). Cały kompleks zamkowy otaczają fosy i mury obronne.

1410. Władysław Jagiełło po wygranej bitwie pod Grunwaldem przez dwa miesiące oblega Malbork, po czym się wycofuje.

1457. W czasie wojny trzynastoletniej między Zakonem a Polską zamek przechodzi w polskie ręce. Staje się siedzibą starosty i rezydencją królów polskich.

1772. Malbork zajmują Prusacy. W zamku urządzają koszary i magazyny, dewastując jego architekturę.

Lata 20. XIX w. Rozpoczyna się wieloletnia odbudowa.

1945. Zamek doznaje poważnych uszkodzeń. Rozpoczyna się kolejna restauracja.

••• Dziś

Kiedy podróżujemy po płaskich Żuławach, z daleka, miejscami z 20 km, widzimy ogromną, czerwoną bryłę zamku w Malborku. Warownia ma kształt zbliżony do prostokąta o wymiarach ok. 1400x450 m, rozciągniętego wzdłuż Nogatu. Jest zbudowana z cegieł, a dachy jej budynków pokrywa czerwona dachówka.

Zwiedzanie zaczynamy od Przedzamcza. To najrozleglejsza część warowni. Składa się z niskich, luźno stojących zabudowań. W czasach krzyżackich Przedzamcze służyło jako zaplecze gospodarcze i militarne twierdzy. Znajdowały się tu ogrody, stajnie, magazyny, piekarnia, kuźnia, prochownia, zbrojownia.

Z Przedzamcza przechodzimy do Zamku Średniego. Pokonujemy drewniany, zadaszony most i bramę wyposażoną w potężną bronę (spuszczaną kratę). Zamek Średni jest trójskrzydłowy, zbudowany na planie prostokątnej podkowy, otwartej na Zamek Wysoki. W środku znajduje się dziedziniec. Zamek Średni pełnił funkcję reprezentacyjną, służył jako centrum polityczne. Tutaj mieszkali goście Zakonu, miał swoją rezydencję wielki mistrz, tu odbywały się obrady polityczne i wystawne uczyty.

Z dziedzińca Zamku Średniego przechodzimy do Zamku Wysokiego przez drewniany most zwodzony, zawieszony na grubych łańcuchach. Został on przerzucony nad fosą (obecnie suchą), otaczającą ten teren. Zamek Wysoki jest najmniejszą powierzchniowo, ale najwyższą częścią warowni. Ma kształt czworoboku o wymiarach 50x60 m, z brukowanym dziedzińcem pośrodku. Z murów strzela w górę 10-kondygnacyjna prostokątna wieża – najwyższy obiekt malborskiej twierdzy. Zamek Wysoki był mieszkaniem braci-rycerzy. Można zajrzeć m.in. do komnat, w których rycerze spali (na podłodze), do kuchni, a nawet do wieży ustępowej, dokąd prowadzi rzeźbiony drogowskaz.

••• Warto wiedzieć

Od maja do września po zapadnięciu zmroku odbywa się spektakl typu światło i dźwięk – słuchowisko o życiu zamku przed bitwą grunwaldzką.

Każdego roku w drugiej połowie lipca urządzana jest rekonstrukcja oblężenia Malborka przez wojska Jagiełły.

NOWOGRÓD – SKANSEN KURPIOWSKI

Nowogród leży w woj. podlaskim, 15 km od Łomży i 100 km na zachód od Białegostoku. Skansen znajduje się na północny zachód od centrum miasta, na wysokim brzegu Narwi. Jest to drugie najstarsze muzeum na wolnym powietrzu w Polsce.

••• W przeszłości

1919. Etnograf Adam Chętnik, po odmowie miasta w sprawie nieodpłatnego przekazania nieużytków pod budowę muzeum, kupuje 1/3 morgi terenu po dawnej cegielni na skarpie nad Narwią. Własnym kosztem niweluje teren i obsadza go drzewami. W 1923 r. sprowadza pierwszy obiekt.

1927. Następuje otwarcie Muzeum Kurpiowskiego jako placówki publicznej w ramach Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego. Muzeum posiada 2000 eksponatów, głównie z zakresu etnografii i przyrody, przekazanych przez Chętnika.

1939. W wyniku działań wojennych muzeum ulega zniszczeniu. Zachowują się jedynie dwa odrzynki drzew bartnych, brama wejściowa od strony rzeki i nieliczne eksponaty żelazne, które dają początek stworzonemu w 1948 r. Muzeum Regionalnemu w Łomży.

1956. Muzeum w Łomży prezentuje ekspozycję poświęconą tradycyjnemu rolnictwu kurpiowskiemu; m.in. odtworzone zostaje wnętrze chałupy kurpiowskiej. Dwa lata później wystawa trafia do Nowogrodu i daje początek odbudowie skansenu jako oddziału łomżyńskiego muzeum. Pracami kieruje społecznie Adam Chętnik.

1963. Następuje otwarcie działu bartniczo-pszczelarskiego. W ciągu kolejnych lat przybywa nowych obiektów zarówno dużych, jak i tzw. małej architektury z terenu środkowej i wschodniej Puszczy Zielonej.

••• Dziś

W skansenie znajduje się ponad 30 zabytków drewnianego budownictwa ludowego. Są wśród nich budynki mieszkalne: dworek, leśniczówka i chaty, gospodarcze: stodoły, obora i spichlerze oraz przemysłowe: młyn wodny, wiatrak, olejarnia i kuźnia, a także obiekty tzw. małej architektury: studnie, bramy i kapliczki. W budynkach możemy zobaczyć oryginalne wyposażenie. Ze względu na niewielką powierzchnię skansen nie odtwarza układów przestrzennych wsi. Jego zadaniem jest prezentacja zgromadzonych zabytków.

Jednym z nich jest dworek ze wsi Brzózki z 1 poł. XIX w. Wybudowano go na planie prostokąta, z sosnowych bali, na podmurówce z kamieni polnych, spojonych cementową zaprawą. Budynek jest kryty dachem z gontu. Wejście prowadzi z kwadratowego ganku, otoczonego balustradami i przykrytego spadzistym daszkiem, wspartym na słupach. W środku znajduje się wystawa „Adam Chętnik. Życie i dzieło”.

W zagrodzie z Myszyńca widzimy drewniany kierat. Składa się on z pionowego, stojącego na kamieniu słupa, od którego odchodzi dyszel. Zaprzęgano do niego konia, a ten, chodząc naokoło, poruszał zamocowane nad słupem koło zębate. To z kolei, za pośrednictwem wału i przekładni, poruszało sieczkarnię, wialnię i młynki do zboża, znajdujące się w stodole.

Kurpie zamieszkiwali puszcze, dlatego popularnym zajęciem było bartnictwo. W skansenie można zobaczyć dwa odrzynki drzew bartnych. Są to pnie drzew z barciami, czyli dziuplami, w których żyły pszczoły. Później hodowano je w sadach i ogrodach w ulach – pustych w środku pniach drzew, nakrytych daszkiem.

••• Warto wiedzieć

Do skansenu warto przyjechać w pierwszą niedzielę po dniu św. Rocha (który przypada 16 sierpnia). Wtedy odbywa się tu festyn ludowy z mnóstwem atrakcji dla dorosłych i dzieci.

OŚWIĘCIM – AUSCHWITZ-BIRKENAU NIEMIECKI NAZISTOWSKI OBÓZ KONCENTRACYJNY I ZAGŁADY (1940–1945)

Oświęcim leży w woj. małopolskim, w widłach Wisły i uchodzącej do niej Soły, 70 km na zachód od Krakowa. Muzeum Auschwitz-Birkenau składa się z dwóch części: obozu Auschwitz I, położonego na południe od centrum Oświęcimia, na lewym brzegu Soły, oraz obozu Auschwitz II – Birkenau we wsi Brzezinka, 3,5 km na zachód od Oświęcimia. Obóz Auschwitz-Birkenau jako jedyny tego typu obiekt został w 1979 r. wpisany na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO i reprezentuje wszystkie obozy koncentracyjne i zagłady na świecie.

●●● W przeszłości

1939. Niemcy zakładają w Oświęcimiu jeniecki obóz przejściowy. Pod koniec roku rodzi się pomysł utworzenia w tym miejscu obozu koncentracyjnego na 10 000 osób, dla rozładowania problemu przepełnień w więzieniach.

1940. Na rozkaz Heinricha Himmlera powstaje Konzentrationslager Auschwitz. Pierwszych więźniów przyjmuje w czerwcu. Początkowo stanowi obóz pracy przymusowej dla więźniów politycznych i opozycji, do marca 1942 r. głównie Polaków. Olbrzymia śmiertelność wynika z głodu, chorób i wyniszczającej pracy.

1941. Himmler decyduje o utworzeniu w nieodległej Brzezince obozu Auschwitz II – Birkenau, dla jeńców radzieckich, wkrótce jednak wskazuje go jako miejsce „ostatecznego rozwiązania kwestii żydowskiej”.

Wiosna 1942. Rozpoczyna się akcja uśmiercania gazem, początkowo w komorze gazowej w KL Auschwitz I. W Brzezince, w pobliżu obozu, w domach wysiedlonych chłopów powstają dwie tymczasowe komory gazowe, a na terenie obozu rozpoczyna się budowa czterech wielkich krematoriów z komorami gazowymi, ukończona w 1943 r. Żydzi są dowożeni pociągami do rampy między Oświęcimiem a Brzezinką (w 1944 r. – bezpośrednio do Brzezinki). Część transportów jest poddawana selekcji, inne w całości są kierowane do komór gazowych. Rzeczy osobiste trafiają do specjalnego sektora, tzw. Kanady. Ciała zagazowanych ludzi są palone w krematoriach, a w przypadku ich dużego obciążenia – w otwartych dołach. Tak ginie ok. miliona osób. Żydzi wyselekcjonowani jako zdolni do pracy trafiają do ewidencji w budynku sauny, gdzie tatuuje im się numer obozowy.

Sierpień 1944. W związku z sytuacją na froncie wschodnim naziści przygotowują likwidację obozu i zacierają świadectwa zbrodni. Sukcesywnie ewakuują więźniów w głąb Rzeszy (łącznie ok. 65 000 osób), gdzie kierują ich do pracy w przemyśle. W listopadzie ostatni raz używają gazu i krematorium.

17–21 stycznia 1945. 56 000 więźniów zostaje wyprowadzonych z obozu. Najłabsi, pozostawieni na miejscu (ok. 9000) mają zginąć. „Marsze śmierci” wiodą do Wodzisławia Śląskiego i Gliwic, skąd więźniowie są transportowani wagonami dalej za zachód. W obozie masowo palone są akta, a krematoria zostają wysadzone w powietrze. 27 stycznia Armia Czerwona wyzwala obóz, a w nim ok. 7000 więźniów.

1947. Rząd polski uchwałą sejmu tworzy na terenie obozów Auschwitz I i Auschwitz II Państwowe Muzeum Auschwitz-Birkenau i odbudowuje część infrastruktury obozowej.

1979. Papież Jan Paweł II odprawia w Oświęcimiu mszę beatyfikacyjną zamordowanej tu Edyty Stein.

2006. Muzeum odwiedza Benedykt XVI.

●●● Dziś

Obóz Auschwitz ma kształt prostokąta o wymiarach ok. 190x300 m. Wchodzimy do niego przez metalową bramę, nad którą znajduje się napis „Arbeit macht frei” czyli „Praca czyni wolnym”. Na terenie obozu w trzech rzędach stoją bloki – jednopiętrowe budynki z cegły, wzniesione na planie prostokąta o długości 50 m. Pośrodku rzędu położonego najbliżej wejścia znajduje się kuchnia obozowa – parterowy ceglany budynek w kształcie czworoboku, z kilkoma kominami.

Przed kuchnią stoi szubienica, wykonana z szyny kolejowej, podpartej trzema drewnianymi słupami. Obok znajduje się drewniana budka, z której podoficer raportowy nadzorował przebieg apelów, odbywającego się na placu pomiędzy budynkami, naprzeciwko kuchni. Plac apelowy ma kształt prostokąta.

W narożniku położonym najdalej od wejścia, pomiędzy blokami 10 i 11, znajduje się dziedziniec Ściany Śmierci, na który wchodzi się przez metalową bramę, umieszczoną w murze z cegły. Naprzeciwko bramy widzimy Ścianę Śmierci – ceglany mur, pod którym rozstrzeliwano więźniów. W bloku 10. przeprowadzano eksperymenty medyczne. W piwnicach bloku 11. znajdowało się więzienie. Tutaj można zobaczyć celę, w której przebywał skazany na śmierć głodową ojciec Maksymilian Kolbe.

Obóz otacza podwójne ogrodzenie, skonstruowane z wbitych w ziemię betonowych słupów i rozciągniętych między nimi drutów kolczastych pod napięciem. Poza terenem obozu znajduje się budynek krematorium z komorą gazową oraz szpital SS.

Obóz Auschwitz II – Birkenau ma kształt nieregularnego czworoboku, którego długość i szerokość wynosi mniej więcej 1 km. Niemal cały teren obozu zajmują stojące rzędami baraki dla więźniów.

Od początku 1944 r. więźniowie wjeżdżali do obozu koleją przez Bramę Śmierci, znajdującą się w niskim ceglany budynku z wieżą strażniczą ponad przejazdem, i wysiadali na rampę wyładunkową. Tory dochodzą do ruin krematoriów z komorami gazowymi.

W narożniku położonym najdalej od wejścia stoi budynek tzw. sauny, czyli miejsce, gdzie więźniom przeznaczonym do pracy zabierano cały dobytek i tatuowano numery. Za sauną znajdują się fundamenty budynków tzw. Kanady, spalonych przez Niemców podczas likwidacji obozu.

●●● Warto wiedzieć

Pomiędzy obozami w Oświęcimiu i Brzezince kursuje autobus.

POZNAŃ – HISTORYCZNY ZESPÓŁ MIASTA

Poznań leży nad Wartą w woj. wielkopolskim. Historyczny zespół obejmuje centrum miasta: południową część Ostrowa Tumskiego, Stare Miasto z Chwaliszewem oraz Fort Winiary, obecnie nazywany Parkiem Cytadela.

••• W przeszłości

VIII w. Na Ostrowie Tumskim wznosi się gród Polan.

X w. Na wyspie powstaje nowy gród – piastowski, najpotężniejszy w Wielkopolsce. Mieści się tu siedziba księcia oraz stacja misyjna pierwszego biskupa Polski Jordana.

1038. Gród zostaje zniszczony przez księcia czeskiego Brzetysława.

1138–1320. Poznań jest stolicą wielkopolskiej linii Piastów.

1253. Przemysław I lokuje na lewym (zachodnim) brzegu Warty miasto. Otrzymuje ono szachownicowy układ ulic z rynkiem pośrodku. W obrębie murów miasta książę buduje na wzgórzu wieżę mieszkalną, dokąd przenosi się ok. 1290 r., pozostawiając wyspę w wyłącznym władaniu biskupów. Jego syn Przemysław II rozbudowuje zamek. Dzieło kończy Kazimierz Wielki.

XV i XVI w. Miasto przeżywa rozkwit. Na grobli kapitulnej (jedynej drodze łączącej Ostrów z lewobrzeżnym Poznaniem) powstaje osada, do 1800 r. stanowiąca odrębne miasto. Dziś to dzielnica Chwaliszewo. W 1518 r. biskup Jan Lubrański tworzy na Ostrowie Tumskim akademię; wznosi też Psalterię. Miejski Ratusz po przebudowie staje się jedną z najpiękniejszych budowli renesansowych środkowej Europy.

2 poł. XVII i XVIII w. Podczas potopu szwedzkiego i późniejszych wojen armie obcych państw pustoszą miasto i niszczą zamek (który ostatecznie legnie w gruzach w 1939 r.).

1793. Poznań dostaje się pod panowanie pruskie.

1828. Prusacy rozpoczynają budowę Twierdzy Poznań dla obrony przed atakiem Rosjan. Jako pierwszy powstaje Fort Winiary.

1905–10. Zostaje wybudowany neoromański Zamek Cesarski dla cesarza Wilhelma II. Wokół niego, w miejscu likwidowanych obwarowań Twierdzy Poznań, powstaje reprezentacyjna Dzielnica Cesarska.

••• Dziś

W sercu Poznania Warta rozdziela się na dwie odnogi, tworzące podłużną wyspę – Ostrów Tumski. W jej centralnej części znajduje się szereg zabytkowych budowli. Najważniejsza to Bazylika Archikatedralna Świętych Apostołów Piotra i Pawła. Górująca nad wyspą świątynia ma ceglane ściany oraz zielonkawy, kryty blachą dach. Nad budowlą wznosi się pięć wież. Kościół jest otoczony wieńcem kaplic. Od strony prezbiterium znajduje się Złota Kaplica – miejsce pochówku Mieszka I i Bolesława Chrobrego.

W pobliżu bazyliki można obejrzeć kościół Najświętszej Marii Panny, Pałac Arcybiskupi, Psalterię i inne historyczne obiekty.

Na zachód od Ostrowa Tumskiego na lewym brzegu Warty leży Chwaliszewo i dalej Stare Miasto z kolorowymi kamienicami, stojącymi przy wąskich, brukowanych uliczkach. Centralnym punktem jest Stary Rynek – kwadratowy plac o boku długości 140 m. Środek Rynku jest zabudowany. W północno-wschodniej części wznosi się Ratusz, postawiony na planie prostokąta, z białymi elewacjami i wieżą. Fasadę budynku zdobią trzy kondygnacje podcieni. Wyżej umieszczony jest zegar z koziołkami. Codziennie w południe w wieżycze nad zegarem otwierają się drzwiczki i ukazują się dwa blaszane koziołki, które trykają się rogami 12 razy. Na południe od Rynku stoi świątynia o biało-czerwonych ozdobnych elewacjach – Fara Poznańska.

Na zachodnim skraju Starego Miasta leży Góra Przemysława, na której wśród zieleni wznosi się częściowo odbudowany Zamek Królewski.

Na zachód od Starówki położona jest prestiżowa Dzielnica Cesarska. Zobaczmy tu szereg pięknych, monumentalnych gmachów, m.in. Zamek Cesarski, Collegium Maius i Teatr Wielki.

Na północ od Starego Miasta znajduje się Park Cytadela, w którym zachowały się ruiny Fortu Winiary.

••• Warto wiedzieć

W północno-zachodnim rogu Rynku postawiono makietę tego miejsca, przeznaczoną dla niewidomych.

SANDOMIERZ – ZABYTKOWE CENTRUM MIASTA I ZAMEK

Sandomierz leży w woj. świętokrzyskim, nad Wisłą, ok. 10 km w górę rzeki od miejsca, gdzie uchodzi do niej San. Stare Miasto wraz zamkiem jest położone nad Wisłą.

●●● W przeszłości

XI w. Na wzgórzu nad Wisłą wznosi się gród, drugi co do ważności w Małopolsce oraz siedziba księcia. Na sąsiednim wzgórzu powstaje osada, która daje początek miastu.

1138. Gród staje się stolicą księstwa dzielnicowego.

1241. Lokowane jest miasto. Mimo powtarzających się najazdów tatarskich Sandomierz dźwiga się ze zniszczeń i nabiera znaczenia, czemu sprzyja położenie miasta na szlaku handlowym. Na miejscu romańskiej kolegiaty powstaje gotycka katedra.

XIV w. Po napadzie litewskim Kazimierz obwarowuje miasto ceglany murami z basztami i czterema bramami, z których do dziś zachowała się jedna. Na miejscu grodu król wznosi zamek. Budowlę rozbudowują w stylu renesansowym Zygmunt I Stary i Zygmunt II August.

Poł. XVI w. Gotycki ratusz otrzymuje piękną attykę, a w XVII w. – wieżę.

1656. Szwedzi wysadzają zamek. W jedynym ocalałym skrzydle w okresie zaborów mieści się więzienie.

1986. Zamek staje się siedzibą Muzeum Okręgowego w Sandomierzu. W 2002 r. kończą się prace związane z rekonstrukcją i stabilizacją wzgórza zamkowego.

Od 2010. W scenerii sandomierskiej Starówki i okolicach miasta rozgrywa się akcja serialu „Ojciec Mateusz”.

●●● Dziś

Stare Miasto ma owalny kształt o wymiarach ok. 550x250 m. Od północy wchodzimy na nie przez Bramę Opatowską. Przejście – w kształcie ostro zakończonych łuku – jest umieszczone w 33-metrowej wieży, zbudowanej na planie kwadratu. Wzniesiono ją z cegły, a górną część otynkowano na biało.

Kierując się na południe, dochodzimy do Rynku o wymiarach 120x100 m. Na środku placu stoi Ratusz, zbudowany z cegły na planie prostokąta. Jest to dwupiętrowy budynek z płaskim dachem, ozdobionym attyką (ozdobną ścianką u góry elewacji). Po zachodniej stronie Ratusza, przy jego dłuższym boku, wznosi się biała wieża, nakryta zielonkawą blaszaną kopułą. W dolnej części wieża jest kwadratowa, a w górnej – ośmioboczna. Rynek okalają kamienice z ozdobnymi fasadami. W południowo-wschodniej części placu stoi studnia. Metalowe podwójne koło, służące dawniej do czerpania wody, jest przykryte daszkiem w kształcie ostrosłupa, pokrytym gontem, wspartym na drewnianych słupach.

Od południowo-wschodniego narożnika Rynku odchodzi ul. Mariacka. Idąc nią na południe, docieramy do Bazyliki Katedralnej pw. Najświętszej Maryi Panny. Jest to potężna budowla, wzniesiona z cegły. Górna część fasady w kształcie trójkąta jest pomalowana na biało. Świątynię przykrywa spadzisty brązowy dach. Na nim, mniej więcej pośrodku, wznosi się wysoka, strzelista wieża. W katedrze znajduje się m.in. polichromia ufundowana przez Władysława Jagiełłę.

Na południowym końcu Starego Miasta, na skarpie opadającej ku Wiśle, wznosi się zamek. Do dzisiejszych czasów przetrwało tylko jedno skrzydło dawnej budowli. Wzniesione na planie prostokąta, stoi bokiem do Wisły. Dolna część budowli jest ceglana, górna – otynkowana na biało. Zamek przykrywa czerwony, spadzisty dach.

Na skarpie wiślanej na zachód od zamku znajduje się klasztor dominikanów z XIII-wiecznym kościołem św. Jakuba, jedną z najstarszych ceglanych budowli w Polsce.

●●● Warto wiedzieć

Na dziedzińcu kamienicy Oleśnickich (Rynek nr 10) znajduje się wejście do Podziemnej Trasy Turystycznej. Trasa powstała przez połączenie dawnych kupieckich piwnic, drążonych w skale pod kamienicami. Jej długość to 450 m.

W pobliżu kościoła św. Jakuba biegnie niezwykła trasa spacerowa – prowadzący ku Wiśle 500-metrowy Wąwóz Królowej Jadwigi, naturalnie wydrążony w lessowej glebie przez wodę na głębokość 10 m.

SANOK – MUZEUM BUDOWNICTWA LUDOWEGO

Sanok leży w woj. podkarpackim, w dolinie Sanu, 70 km na południe od Rzeszowa. Muzeum znajduje się na prawym brzegu rzeki, częściowo na zboczach Białej Góry.

••• W przeszłości

1958. Ministerstwo Kultury i Sztuki powołuje do życia Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku. Osiem lat później muzeum udostępnia dla zwiedzających pierwsze obiekty z obszaru pogórzy i wschodniej części polskich Karpat.

Lata 70. Muzeum uzyskuje status samodzielnej placówki administracyjnej i naukowej. Powstają pracownie konserwatorska i budowlana. Zostają wypracowane oryginalne metody konserwacji zabytków.

Lata 80. Rodzi się projekt rekonstrukcji galicyjskiego miasteczka, który udaje się zrealizować w XXI w.

1994. Pożar niszczy 15 obiektów. Mimo to sanockie muzeum pozostaje najbogatszym w obiekty skansenem w Polsce. Obecnie liczy ich ok. 150. Pochodzą z okresu od XVII do XX w.

••• Dziś

Park etnograficzny zajmuje powierzchnię 38 ha. Ma kształt zbliżony do prostokąta. Leży częściowo na stokach Białej Góry, a częściowo w dolinie Sanu, dzięki czemu odzwierciedla topografię prezentowanego regionu. Zbocza góry obrazują Bieszczady i Beskid Niski – obszary zamieszkiwane przez Bojków i Łemków. Dolinna część parku przypomina pogórza leżące u stóp wymienionych pasm górskich, które zamieszkiwali Pogórzanie i Dolinianie.

Wchodzimy do parku. Kasa biletowa znajduje się w XIX-wiecznym dworku Stupnickich, pochodzącym z Sanoka. Zbudowano go z modrzewiowych bali, a dach pokryto gontem.

Po lewej stronie dworku stoi spichlerz z Przeczycy z 1732 r., w którym znajduje się gospoda. Idziemy brukowaną drogą do części parku, w której zrekonstruowano rynek galicyjskiego miasteczka. Plac ma kształt prostokąta i jest wyłożony kamieniami z Sanu. Wokół stoją parterowe drewniane domki – repliki autentycznych budynków z okolicznych miasteczek.

Po wyjściu z rynku mijamy XIX-wieczną kuźnię z Wyżnego. Po lewej stronie drogi, na zalesionych zboczach leżą osady Bojków i dalej Łemków. Po prawej stronie, na płaskim terenie zbudowano wsie Pogórzan Wschodnich, Dolinian i Pogórzan Zachodnich. W osadach znajdziemy budynki mieszkalne i gospodarcze, świątynie i inne zabudowania, każdy w stylu charakterystycznym dla danej grupy etnicznej. Wszystkie te budynki zostały przeniesione z pobliskich wsi.

Na końcu drogi, za osadą Pogórzan Zachodnich znajduje się sektor naftowy – kolekcja urządzeń i narzędzi używanych do wydobywania ropy naftowej na Podkarpaciu.

••• Warto wiedzieć

W muzeum organizowane są międzynarodowe festiwale. Latem odbywają się: Kiermasz Karpackich Smaków, Festiwal Zaklęte w Drewnie i Jarmark Folklorystyczny.

SIERPC – MUZEUM WSI MAZOWIECKIEJ

Sierpc leży w północno-zachodniej części woj. mazowieckiego. Muzeum znajduje się 2 km na zachód od zabudowy miejskiej, u ujścia Sierpiennicy do Skry.

●●● W przeszłości

1975. W Sierpcu, na terenie dawnego majątku Bojanowo, zostaje stworzony Park Etnograficzny, początkowo jako oddział Muzeum Etnograficznego. Po 12 latach obie placówki się łączą i przyjmują nazwę Muzeum Wsi Mazowieckiej. Zgodnie z założeniami sierpecki skansen nie tylko gromadzi budynki, lecz również zachowuje ich układ przestrzenny oraz inne elementy typowe dla danego rejonu, np. roślinność, kapliczki, krzyże przydrożne itp. Z planów prezentacji różnych typów wsi udaje się zrealizować tylko część – odtworzenie wsi rzędowej, charakterystycznej dla XIX-wiecznego Mazowsza.

1 dekada XXI w. Muzeum wzbogaca się o kolejne budynki gospodarcze i XVIII-wieczny kościół. Powstają obiekty na wzór miejscowego folwarku dworskiego.

2011. Do skansenu zostaje przeniesiony dwór z Uniszek Zawadzkich.

●●● Dziś

Trasa zwiedzania prowadzi szeroką aleją. Po lewej stronie znajdują się budynki kryte czerwoną dachówką, utrzymane w konwencji folwarku dworskiego z przełomu XIX i XX w. Tu mieści się zaplecze administracyjno-gospodarcze oraz dydaktyczne muzeum. Po prawej stronie alei widzimy dwór, zwrócony do nas bokiem. Jest to prostokątny biały budynek, kryty gontem. Przed nim rozciąga się park ze stawem.

Za dworem aleja skręca w prawo, a na wprost znajduje się plac, przy którym stoi drewniana, kryta gontem karczma z drugiej połowy XVIII w. Obok umieszczono kuźnię i chałupę kowala. Na środku placu wykopano dużą studnię z żurawiem, kamienną cembrowną i drewnianym korytem do pojenia koni. Nieopodal wznosi się drewniany XVIII-wieczny kościół z dzwonnica.

Wracamy na aleję. Jesteśmy na początku wsi rzędowej, charakterystycznej dla północno-wschodniego Mazowsza. Po lewej stronie leży dziewięć zagród. Po prawej, prostopadle do drogi, ciągną się pola uprawne. Dalej za wsią stoi wiatrak.

Wieś wygląda jak żywcem przeniesiona z XIX w. Przy drewnianych, krytych strzechą chałupach rosną kolorowe nagietki i malwy. Zagrody są otoczone ogródkami warzywnymi i kwiatowymi oraz sadami. Na podwórkach stoją studnie z żurawiami, wozy drabiniaste, biegają kury i gęsi. Na łąkach za zagrodami pasą się krowy. Po drugiej stronie drogi, na polach, dojrzewa zboże.

Wnętrza budynków urządzono dokładnie tak jak w okresie, z którego pochodzą. Oprócz izb mieszkalnych możemy obejrzeć np. zakład szewski i salkę szkolną z ławkami wyposażonymi w kałamarze.

Z uwagi na wyjątkowo dobry stan zabytków i piękne plenery muzeum w Sierpcu często gości filmowców, m.in. tutaj kręcono „Ogniem i mieczem” i „Pana Tadeusza”.

●●● Warto wiedzieć

Od maja do września organizowane są „Niedziele w skansenie”. W każdej zagrodzie czekają atrakcje, np. wyrób masła, a przy karczmie grają muzykanci.

SZLAK ARCHITEKTURY DREWNIANEJ WOJEWÓDZTWA ŚWIĘTOKRZYSKIEGO

Szlak Architektury Drewnianej Województwa Świętokrzyskiego łączy 60 zabytkowych drewnianych obiektów, położonych w tym województwie. Pomiędzy zabytkami najwygodniej poruszać się samochodem. Szlak jest oznaczony tablicami kierunkowymi, stojącymi przy głównych drogach regionu.

••• W przeszłości

2006. Sejmik Województwa Świętokrzyskiego przyjmuje strategię rozwoju turystyki, która zakłada stworzenie szlaku na wzór istniejących już szlaków architektury drewnianej w Małopolsce, na Podkarpaciu i na Śląsku.

2008. Przy obiektach znajdujących się na szlaku stają tablice z opisem. W następnym roku zostaje wykonane oznakowanie drogowe brązowymi tablicami kierunkowymi z symbolem szlaku i nazwą zabytku.

Wytyczone są cztery trasy:

1. Z Chotelka Zielonego (kościół) do Beszowej (dzwonnica), przez Busko-Zdrój (kościółek cmentarny), Probołowice (kościół), Stradów (kościół), Cudzynowice (kościół), Gorzków (kościół), Rachwałowice (kościół), Świniary (kościół), Zborówek (kościół), Chroberz (dzwonnica), Strzegom (kościół) i Niekrasów (kościół);
2. Z Małogoszczy (dzwonnica) do Kurzelowa (kaplica cmentarna), przez Rembieszycze (kościół), Tokarnię (Park Etnograficzny), Chomentów (kościół), Mnichów (kościół z dzwonnica), Mierzwin (dzwonnica), Krzęcice (dzwonnica), Mieronice (dzwonnica), Obiechów (kościół), Trzciniec (kościół), Rakoszyn (kościół), Kossów (kościół z dzwonnica) i Bebelno (kościół z dzwonnica);
3. Z Lipy (kościół) do Kielc (Dworek Laszczyków), przez Odrowąż (kościół), Mroczków (kościół), Bliżyn (kościół), Skarżysko-Bzin (kościół), Parszów (kościół), Krynki (dzwonnica bramowa), Radkowice (kościół), Tarczek (dzwonnica), Bodzentyn (Zagroda Czernikiewiczów) i Kakonin (chałupa);
4. Z Sarnówka (kościół) do Góry Witosławskiej (kaplica), przez Bodzechów (kościół), Ostrowiec Świętokrzyski (kościół tzw. hutniczy), Rudę Kościelną (kościół), Gliniany (kościół), Ożarów (dzwonnica), Trójcę (dzwonnica), Kleczanów (kościół), Stodoły (kościół) i Gierczyce (kościół)

oraz Mała Pętla Kielecka: Kielce Białogon (kościół), Kielce ul. Urzędnicza (kościół), Dyminy (kaplica), Dąbrowa (kaplica przykościelna), Wola Kopcowa (kaplica), Zagórze (kaplica), Mójcza (kościół), Kielce – Dworek Laszczyków, a poza szlakiem oznakowana jest kaplica w Nidzie.

••• Dziś

Szlak mierzy ponad 500 km. Tworzą go cztery trasy i pętla kielecka, łącząca zabytki znajdujące się w stolicy województwa i jej okolicach. Większość to obiekty sakralne: kościoły, kaplice i dzwonnice, ale spotkamy też drewniane dworki, zagrody i chałupy.

Najstarszym obiektem na szlaku jest kościół w Zborówku, pochodzący z 1459 r. To najstarsza drewniana świątynia w Polsce, której data wzniesienia jest pewna. Innym ciekawym zabytkiem jest piękny kościół św. Szczepana w Mnichowie, wybudowany w XVIII w. Z kolei chałupa z XIX w. stojąca w Kakoninie to charakterystyczny dla wsi świętokrzyskiej budynek mieszkalny. Pochodząca również z XIX w. Zagroda Czernikiewiczów w Bodzentynie jest przykładem architektury małych miasteczek rolniczych Kielecczyzny. Została zbudowana z drewna jodłowego, pobielona i przykryta dachem z gontu. Jej wnętrza wyglądają tak jak 200 lat temu.

Ciekawym obiektem na szlaku jest skansen – Park Etnograficzny w Tokarni. Na obszarze ponad 65 ha zgromadzono 30 zabytkowych drewnianych budynków, typowych dla obszarów wiejskich i małych miasteczek Kielecczyzny w XVIII i XIX w. Obejrzymy tu budynki mieszkalne (chałupy, zagrody), gospodarcze (stodoły, spichlerze), sakralne (kościół, krzyże przydrożne), punkty usługowe (sklepik, apteka, zakład fotograficzny) oraz warsztaty rzemieślnicze (kuźnia, warsztat garncarski). Obiekty pochodzą z Gór Świętokrzyskich, Wyżyny Krakowsko-Częstochowskiej, Wyżyny Sandomierskiej, Niecki Nidziańskiej oraz wideł Pilicy i Wisły.

Park jest podzielony na części. W każdej z nich odtworzono układ jednej z typowych osad. Znajdziemy tu folwark, małe miasteczko oraz wsie: rzędówkę – charakterystyczną dla Gór Świętokrzyskich, ulicówkę – powszechną na obszarach wyżynnych Jury Krakowsko-Częstochowskiej – oraz wielodrożnicę z terenów lessowych Wyżyny Sandomierskiej.

SZLAK ORLICH GNIAZD

Szlak Orlich Gniazd to szlak turystyczny o długości ponad 160 km. Przebiega przez woj. śląskie i małopolskie. Rozpoczyna się w Krakowie, a kończy – w Częstochowie.

••• W przeszłości

1333–70. Za panowania Kazimierza Wielkiego na Wyżynie Krakowsko-Częstochowskiej, stanowiącej pogranicze polsko-czeskie, powstaje szereg warownych zamków, strażnic i ufortyfikowanych kościołów i klasztorów. Bronią one granicy państwa oraz handlowego traktu z Krakowa do Wielkopolski. Warowne siedziby wnoszą także bogate rody szlacheckie.

1950. Profesor Kazimierz Sosnowski, krajoznawca i propagator turystyki pieszej, tworzy i opisuje Szlak Orlich Gniazd. Na Wyżynie jest 25 „orlich gniazd”, głównie ruin. Tradycyjnie szlak obejmuje obiekty usytuowane w miejscowościach:

Korzkiew – zamek. W XVIII i XIX w. służy jako rezydencja myśliwska. Obecnie stanowi własność Jerzego Donimirskiego i funkcjonuje jako hotel.

Ojców – ruiny zamku. Do końca istnienia Rzeczypospolitej jest siedzibą starostwa. W XIX w. zostaje rozebrany w celu przebudowy, do której ukończenia nie dochodzi. Do dziś zachowuje się jedynie baszta i XIX-wieczna wieża bramna.

Pieskowa Skała – zamek. Gotycka strażnica, a potem renesansowa siedziba magnacka, obecnie mieści filię Muzeum Zamku Królewskiego na Wawelu.

Rabsztyn – ruiny zamku. Zamek rycerski, w XVII w. powiększony o dolny zamek, pierwszych zniszczeń doznaje w czasie potopu szwedzkiego, a ostatecznych – w XIX w., kiedy zostaje rozebrany na materiał budowlany. W 1901 r. poszukiwacze skarbów wysadzają wieżę.

Bydlin – ruiny zamku-kościół. W XVI w. właściciele przekształcają zamek, już nieobronny, w kościół. Zniszczony w XVII w. przez Szwedów i inne wojska, popada w ruinę.

Smoleń – ruiny zamku. Zamek, opuszczony przez właścicieli w 1590 r., w 1655 r. zostaje spalony przez Szwedów.

Pillica – zamek. Przebudowany w późnorenesansową rezydencję, a później ufortyfikowany, zostaje zniszczony przez Szwedów w czasie kolejnych potopów. Odbudowany w XVIII w. jako pałac, po II wojnie światowej zostaje upaństwowiony. Obecnie należy do Barbary Piaseckiej-Johnson, ale niszczyje z powodu nieporozumień własnościowych.

Podzamcze – ruiny Zamku Ogrodzienieckiego. Zamek powstaje na najwyższym wzniesieniu w środkowej Jurze. Całkowicie przebudowany w XVI w., zniszczony przez Szwedów, odbudowany i powtórnie zniszczony na początku XVIII w., popada w ruinę i jest powoli rozbierany na materiał budowlany. Po II wojnie światowej zostaje zabezpieczony i udostępniony dla turystów jako trwała ruina.

Morsko – ruiny zamku Bąkowiec. W 1927 r. architekt Witold Czeczott kupuje zamek, opuszczony w XVII w., i dobudowuje kamienny dom. Obecnie wokół zamku mieści się ośrodek wypoczynkowy.

Bobolice – zamek. Rozbudowywany przez kolejnych właścicieli, zostaje całkowicie zniszczony przez Szwedów w poł. XVII w. Obecnie należy do braci Laseckich i jest odbudowywany. Jego część została udostępniona dla turystów.

Mirów – ruiny zamku. Szczyt świetności osiąga w XVI w. Mocno zniszczony w czasie potopu, zostaje opuszczony pod koniec XVIII w. Obecnie znajduje się w rękach braci Laseckich i jest poddawany rekonstrukcji.

Olsztyn – ruiny zamku. Zamek, będący w XIV w. nie tylko murowaną twierdzą, lecz także więzieniem królewskim, od czasu zniszczeń w 1655 r. popada w ruinę.

••• Dziś

Szlak Orlich Gniazd leży na Jurze Krakowsko-Częstochowskiej – pagórkowatej wyżynie, zbudowanej z wapienia. W wielu miejscach wapień jest widoczny na powierzchni w postaci malowniczych skał, nazywanych ostańcami. Zamki budowano wysoko na stromych wzgórzach. Budowle były idealnie wkomponowane w skały, tworzyły z nimi całość, co utrudniało dostęp do nich. Do niektórych trzeba było wspinać się po drabinach! Położenie warowni nasuwa skojarzenie z gniazdem orła. To porównanie dało nazwę szlaku.

Większość zamków przetrwała do dziś w postaci ruin. Jedne z bardziej malowniczych można obejrzeć w Olsztynie koło Częstochowy. Na porośniętym trawą pagórku wznoszą się białe skałki, a wśród nich – resztki zamkowych budynków mieszkalnych i gospodarczych oraz dwie dobrze zachowane wieże: okrągła i kwadratowa. Mury zamku są białe, zbudowane z kamieni wapiennych, jedynie górna część okrągłej wieży jest ceglana.

Na północny zachód od Krakowa na terenie Ojcowskiego Parku Narodowego można podziwiać doskonale zachowany zamek w Pieskowej Skale. W skład warowni wchodzi zamek właściwy, wzniesiony na skale, otoczonej z trzech stron przepaścią, oraz przedgródzie. Zamek właściwy składa się z czterech skrzydeł mieszkalnych. W środku znajduje się dziedziniec, stylizowany na dziedziniec zamku na Wawelu.

Z kolei w Bobolicach jeszcze do niedawna można było oglądać jedynie ruiny. Pod koniec XX w. właściciel podjął decyzję o rekonstrukcji zamku. Na podstawie badań historycznych odtworzono sylwetkę warowni z czasów świetności i odbudowano ją, używając tradycyjnych materiałów. Dziś zamek ma jasne wapienne ściany i ciemnobrązowy dach.

●●● Warto wiedzieć

Na Szlaku Orlich Gniazd znajdują się również ciekawe obiekty przyrodnicze. Należą do nich jaskinie oraz ostańce wapienne, np. słynna Maczuga Herkulesa. Na północ od Olkusza leży „polska Sahara” – Pustynia Błędownska. Obecnie jest w dużym stopniu zarośnięta, ale jeszcze 100 lat temu obserwowano na niej burze piaskowe i zjawisko fatamorgany.

SZLAK ZABYTEKÓW TECHNIKI

Szlak Zabytków Techniki znajduje się w woj. śląskim. Łączy 36 obiektów związanych z dziedzictwem przemysłowym tego regionu. Należy do Europejskiego Szlaku Zabytków Techniki. Jest przeznaczony dla turystów zmotoryzowanych, a podróżowanie pomiędzy zabytkami ułatwiają drogowskazy, opatrzone symbolem szlaku.

●●● W przeszłości

2 poł. XVIII w. We Wrocławiu zostaje powołany Urząd Górniczy, dzięki któremu na Górnym Śląsku trafiają nowe technologie, maszyny oraz wykwalifikowana kadra. Aktywizuje to głównie śląskich magnatów, widzących szansę na pomnożenie majątku. Powstają kopalnie, huty, następuje rozbudowa infrastruktury, zakładane są nowe miasta. Rozwija się również przemysł włókienniczy.

Lata 90. XX w. Rozpoczyna się restrukturyzacja przemysłu. Następują zmiany własnościowe i likwidacja zakładów.

2005. Dla zachowania części dziedzictwa przemysłowego Zarząd Województwa Śląskiego uchwała utworzenie Szlaku Zabytków Techniki i zatwierdza listę 29 obiektów. W kolejnym roku następuje otwarcie szlaku.

Od 2010 r. obejmuje on 36 zabytków w następujących miastach:

Bielsko-Biała – Muzeum Techniki i Włókiennictwa (Oddział w Bielsku-Białej),

Bytom – Elektrociepłownia Szombierki, Górnośląskie Koleje Wąskotorowe,

Chorzów – Szyb Prezydent wraz z kompleksem Sztygarka,

Cieszyn – Muzeum Drukarstwa,

Czeladź – Galeria Sztuki Współczesnej Elektrownia,

Częstochowa – Muzeum Górniczego Rud Żelaza, Muzeum Historii Kolei, Muzeum Produkcji Zapalek,

Dąbrowa Górnicza – Kopalnia Ćwiczebna Muzeum Miejskiego Sztygarka,

Gliwice – Muzeum Techniki Sanitarnej, Muzeum w Gliwicach – Oddział Odlewnictwa Artystycznego,

Muzeum Historii Radia i Sztuki Mediów – Radiostacja Gliwice,

Karchowice – Zabytkowa Stacja Wodociągowa Zawada,
Katowice – Galeria Szyb Wilson, Osiedle Giszowiec, Osiedle Nikiszowiec,
Łaziska Górne – Muzeum Energetyki,
Mysłowice – Centralne Muzeum Pożarnictwa,
Pszczyna – Muzeum Prasy Śląskiej im. Wojciecha Korfantego,
Radzionków – Muzeum Chleba, Szkoły i Ciekawostek,
Ruda Śląska – Kolonia Robotnicza Ficus,
Rudy Raciborskie – Zabytkowa stacja kolei wąskotorowej w Rudach,
Rybnik – Zabytkowa Kopalnia Ignacy,
Siemianowice Śląskie – Park Tradycji,
Tarnowskie Góry – Sztolnia Czarnego Pstrąga, Zabytkowa Kopalnia Srebra,
Tychy – Browar Obywatelski, Tyskie Browarium,
Ustroń – Muzeum Ustrońskie im. Jana Jarockiego,
Zabrze – Zabytkowa Kopalnia Guido, Muzeum Górnictwa Węglowego, Skansen Górniczy Królowa Luiza,
Szyb Maciej,
Zawiercie – Huta Szkła Zawiercie,
Żywiec – Muzeum Browaru Żywiec.

●●● Dziś

Do Szlaku Zabytków Techniki należą muzea, skanseny, obiekty użyteczności publicznej, zamieszkałe osiedla robotnicze oraz działające zakłady pracy. Są związane z przemysłem górniczym, hutniczym, energetycznym lub spożywczym albo z kolejnictwem, łącznością czy produkcją wody pitnej. Większość obiektów należących do szlaku skupionych jest w centrum województwa – na Górnym Śląsku.

Najważniejsze miejsca, zaliczane do tzw. punktów kotwicznych Europejskiego Szlaku Zabytków Techniki, to: Zabytkowa Kopalnia Węgla Kamiennego Guido w Zabrzu, Tyskie Browarium oraz Muzeum Browaru w Żywcu. Istniejące tu przedsiębiorstwa miały szczególne znaczenie dla rozwoju przemysłu.

Wiele zabytków wiąże się z wydobyciem węgla kamiennego, najbardziej kojarzonym ze Śląskiem. Należą do nich – oprócz wspomnianej kopalni Guido – m.in.: Zabytkowa Kopalnia Ignacy w Rybniku, Muzeum Górnictwa Węglowego i Szyb Maciej w Zabrzu. Inne dziedziny górnictwa reprezentują Zabytkowa Kopalnia Srebra w Tarnowskich Górach oraz Muzeum Górnictwa Rud Żelaza w Częstochowie.

Duża grupa zabytków jest związana z kolejnictwem: Zabytkowa Stacja Kolei Wąskotorowej w Rudach, Muzeum Historii Kolei w Częstochowie oraz fragment sieci Górnośląskich Kolei Wąskotorowych, łączącej Bytom z Tarnowskimi Górami i Miasteczkiem Śląskim.

Wśród zabytków szlaku znajdziemy również nietypowe obiekty, jak choćby Muzeum Prasy Śląskiej w Pszczynie, Muzeum Produkcji Zapalek w Częstochowie czy Muzeum Chleba, Szkoły i Ciekawostek w Radzionkowie.

●●● Warto wiedzieć

W czerwcu odbywa się Industriada, czyli Święto Szlaku Zabytków Techniki. Jest to jednodniowy festiwal, podczas którego na terenie zabytkowych obiektów odbywają się koncerty, spektakle, wystawy i inne wydarzenia artystyczne.

ŚWIDNICA – KOŚCIOŁY POKOJU W JAWORZE I ŚWIDNICY

Patrz: JAWOR – KOŚCIOŁY POKOJU W JAWORZE I ŚWIDNICY

TORUŃ – ŚREDNIOWIECZNY ZESPÓŁ MIEJSKI

Toruń leży w woj. kujawsko-pomorskim, nad Wisłą. Średniowieczny zespół miejski, wpisany w 1997 r. na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO, znajduje się w centrum miasta, na lewym brzegu rzeki. W jego skład wchodzi Stare i Nowe Miasto oraz zamek krzyżacki.

••• W przeszłości

IX w. Nad przeprawą przez Wisłę, przy szlaku bursztynowym, wznosi się słowiański gród, otoczony wałami. Na początku XIII w. zostaje zniszczony, prawdopodobnie przez Prusów.

1230. Na miejscu dawnego grodu Krzyżacy rozpoczynają budowę zamku, a w 1233 r. lokują miasto. Trzy lata później, z powodu licznych powodzi, przenoszą je w górę rzeki i otaczają murami.

1264. Prawa miejskie otrzymuje druga osada – Nowe Miasto, od wschodu stykająca się ze Starym. Zostają wzniesione okazałe kościoły i ratusze dla obu miast. W 1280 r. Toruń staje się członkiem Hanzy.

XIV–XV w. Miasto przeżywa największy rozwój. Powstaje pierwszy Dwór Artusa, działająca do dziś Apteka Królewska, następuje przebudowa Ratusza Staromiejskiego, wówczas największego w Polsce.

1454. Wybucho powstanie antykrzyżackie, zamek zostaje zburzony, a oba miasta się łączą. Kazimierz Jagiellończyk wciela Toruń do Polski. W 1473 r. przychodzi na świat Mikołaj Kopernik.

XVI i 1 poł. XVII w. Miasto bogaci się na handlu wiślanym, składzie soli i jarmarkach. W 1500 r. kościół św. Jana otrzymuje największy w ówczesnej Polsce dzwon Tuba Dei. Ratusz zostaje rozbudowany.

1703. Szwedzi dotkliwie bombardują Toruń. Pięć lat później mieszkańców dziesiątkuje dżuma.

1793. Po drugim rozbiórce Polski Toruń znajduje się pod panowaniem Prus. W XIX w. staje się najnowocześniejszą i największą twierdzą w Europie.

••• Dziś

Średniowieczny zespół miejski ma kształt trapezu, skierowanego podstawą ku Wiśle. Na zachodzie leży Stare Miasto, a na wschodzie – Nowe. Między nimi, nad Wisłą, znajdują się ruiny zamku krzyżackiego.

Stare Miasto zostało zbudowane na planie nieregularnego pięcioboku. Jego centralnym punktem jest Rynek o wymiarach 105x109 m. Na placu wznosi się Ratusz – czteroskrzydłowy budynek z cegły, o wymiarach 44x52 m, z dziedzińcem w środku, przykryty czerwonym spadzistym dachem. W jednym z narożników wznosi się 40-metrowa kwadratowa wieża. W południowo-wschodnim rogu Rynku stoi pomnik Mikołaja Kopernika. Plac otaczają kolorowe kamieniczki, w większości dwupiętrowe, szerokie na trzy okna, o pięknie zdobionych fasadach.

Nad Starym Miastem górują gotyckie ceglane świątynie. W południowej części Starówki znajduje się Dom Kopernika – dwie gotyckie kamienice o pięknych fasadach – prawdopodobne miejsce narodzin astronoma. Od strony Wisły zachował się fragment ceglano-mur obronny z Bramą Klasztorną oraz Krzywą Wieżą, odchyloną od pionu o prawie 1,5 m!

Nowe Miasto ma kształt nieregularnego czworokąta. W centrum leży Rynek Nowomiejski – kwadratowy plac o boku 95 m. Na środku stoi kościół Trójcy Świętej. Wzniesiono go na planie prostokąta, z czerwonej cegły, i przykryto spadzistym czerwonym dachem. Od północnego zachodu kościół ma kwadratową wieżę z czerwonym dachem w kształcie wysokiego ostrosłupa. Na wschód od Rynku wznosi się kościół św. Jakuba Apostoła. Jest to ogromna gotycka budowla z czerwonej cegły, nakryta spadzistym czerwonym dachem. Jej charakterystycznym elementem jest fasada z dwiema przylegającymi do siebie wieżami.

Zamek krzyżacki wzniesiono z cegły, na planie trójkąta z okrągłymi narożnikami, zwróconego podstawą ku Wiśle. We wschodnim i południowym skrzydle znajdowały się budynki mieszkalne, od zachodu był mur. W północnym narożniku stała ośmioboczna wieża. Dobrze zachowanym fragmentem zamku jest gdanisko, czyli kwadratowa ceglana wieża, nakryta czerwonym spadzistym dachem, wysunięta na wschód na teren przedzamcza. Wieża pełniła funkcje obronne oraz służyła jako toaleta. Mieszkalnym skrzydłem zamku łączą ją dobrze zachowany kryty korytarz, poprowadzony nad ziemią i wsparty na ceglanych arkadach.

••• Warto wiedzieć

Toruń od średniowiecza słynie w Polsce i Europie z wypieku pierników. Zwiedzający Żywe Muzeum Piernika uczestniczą w wypieku ciastek, m.in. własnoręcznie przesiewają mąkę i dodają przypraw.

WAŁBRZYCH – ZAMEK KSIĄŻ

Wałbrzych leży 75 km na południowy zachód od Wrocławia. Zamek znajduje się w dzielnicy Książ, położonej na północy miasta. Jest trzecim pod względem wielkości (po Malborku i Wawelu) zamkiem w Polsce. Należy do Szlaku Zamków Piastowskich.

●●● W przeszłości

1288–92. Książę świdnicko-jaworski Bolko I wznosi zamek w miejscu dawniejszego grodu Fürstenstein. W 1392 r. przechodzi on w ręce Czechów.

1509. Książ zostaje oddany pod zastaw rodowi Hochbergów, a 100 lat później staje się ich własnością dziedziczną.

1 poł. XVIII w. Trwa przebudowa w stylu barokowym. Zamek traci fortyfikacje, za to zyskuje nowe skrzydło, budynek bramny i dziedziniec honorowy. Na przełomie stuleci w parku powstaje tzw. Stary Książ – sztuczne ruiny zbudowane na średniowiecznych fundamentach.

1891. Jan Henryk XV Hochberg, późniejszy książę pszczyński, żeni się z Angielką Marią Cornwallis-West, zwaną Daisy. Para osiedla się w Książu. Na początku XX w. dokonuje rozbudowy zamku o dwa neorenesansowe skrzydła oraz nadaje nowy wygląd tarasom i wieży.

1941. Władze III Rzeszy konfiskują majątek i eksmitują księżnę Daisy. Dwa lata później nazistowska organizacja Todt rozpoczyna adaptację zamku na kwaterę Hitlera. Zewnętrzna bryła pozostaje nienaruszona, ale wnętrza ulegają ogromnym zniszczeniom. Pod zamkiem, w litej skale, drążone są głębokie korytarze o długości ponad 900 m, połączone z zamkiem systemem szybów. Ich przeznaczenie nie jest znane. Być może miał być to schron przeciwlotniczy albo podziemna fabryka zbrojeniowa.

1945–46. Armia Czerwona, stacjonująca w Książu, dewastuje zamek, który po jej opuszczeniu niszczeje przez kolejne lata. Opieką konserwatora zabytków zostaje objęty w 1956 r.

1973. Książ staje się dzielnicą Wałbrzycha. Rok później rozpoczyna się kompleksowy remont zamku.

1991. Właścicielem zamku zostaje Gmina Wałbrzych.

●●● Dziś

Zamek wznosi się na skalnym cyplu, nad głębokim na 100 m wąwozem, otaczającym budowlę z trzech stron. Dnem wąwozu płynie rzeka Pełcznica. Dookoła rozciągają się lasy.

Budowlę można nazwać zamkiem w zamku. Jej trzon stanowi średniowieczna warownia, zbudowana z szarego kamienia. W środku znajduje się Czarny Dziedziniec, niewielki, ale bogato zdobiony. Na jednej z jego ścian umieszczono herby wszystkich właścicieli zamku. Na wschód od najstarszej części zamku wznosi się potężna 43-metrowa wieża z szarego kamienia, zbudowana na planie prostokąta. Wieża jest przykryta czerwonym dachem w kształcie stożka, zwieńczonego kopułą z blachy, którą czas pokrył na zielonkawo patyną.

Średniowieczną warownię otaczają młodsze skrzydła, tak że z zewnątrz jest widoczna jedynie jako fragment południowej ściany zamku. W północno-zachodnim i południowo-zachodnim narożniku warowni wznoszą się baszty, zbudowane na planie koła. Podobnie jak wieżę wzniesiono je z szarego kamienia i przykryto czerwonym dachem w kształcie stożka oraz kopułami z blachy, dzisiaj zielonkawymi. Środkowa i zachodnia część zamku są zbudowane z szarego kamienia, co nadaje im wygląd twierdzy. Natomiast różowe elewacje wschodniej części zamku sprawiają wrażenie magnackiej rezydencji.

Zamek jest budowlą cztero-, a miejscami pięciokondygnacyjną. Wewnątrz znajduje się 400 pomieszczeń, jednak dla zwiedzających udostępniono tylko niektóre. Najpiękniejsza jest dawna sala balowa, nazywana Salą Maksymiliana.

Na wieży znajduje się taras widokowy, z którego w pogodny dzień można oglądać masyw Ślęży i Sudety.

●●● Warto wiedzieć

W Wałbrzychu Lubiechowie znajduje się Palmiarnia, zbudowana przez Jana Henryka XV Hochberga dla księżnej Daisy. Wnętrze wyłożono lawą z Etny.

WARSZAWA – PAŁAC W WILANOWIE

Warszawa leży w woj. mazowieckim, nad Wisłą. Pałac w Wilanowie znajduje się na południu miasta, nad Jeziorem Wilanowskim, starorzeczem Wisły.

●●● W przeszłości

XVI w. Podwarszawski Milanów, z dworem, należy do rodziny Milanowskich. W XVII w. posiadłość zmienia właścicieli. W 1677 r. kupuje ją dla Jana III Sobieskiego podskarbi wielki koronny Marek Matczyński.

Po 1677. Król buduje letnią rezydencję, której nadaje z włoska nazwę Villa Nuova. Wokół zostają założone ogrody, folwark z budynkami gospodarczymi oraz zwierzyńiec.

1720. Elżbieta Sieniawska kupuje Wilanów od Konstantego Sobieskiego, najmłodszego syna Jana, i dobudowuje skrzydła boczne, korespondujące architektonicznie z korpusem głównego pałacu.

Koniec XVIII w. Izabela Lubomirska zleca zbudowanie wokół dziedzińca Kordegardy, Kuchni i Łazienki w stylu wczesnoklasycystycznym. Południowa część ogrodu zostaje przekształcona w stylu angielsko-chińskim.

1805. Córka Izabeli Aleksandra z mężem Stanisławem Kostką Potockim otwierają w pałacu muzeum – najstarsze polskie muzeum sztuki – dostępne dla wszystkich stanów. Powiększają kolekcję dzieł sztuki, zapoczątkowaną przez Jana III Sobieskiego.

Przed II wojną światową. Właścicielami Wilanowa są Branicy. Po wojnie pałac przechodzi na własność państwa.

1962. Zostaje otwarty oddział Muzeum Narodowego w Warszawie. Od 1995 r. funkcjonuje jako samodzielna instytucja – Muzeum Pałac w Wilanowie (od 2013 r. – Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie).

●●● Dziś

Pałac w Wilanowie ma kształt prostokątnej podkowy, otwartej na zachód. W centrum środkowego skrzydła mieści się najstarsza część budowli – dwupiętrowa willa, wzniesiona na planie prostokąta. Na parterze i pierwszym piętrze w każdym jej narożniku znajduje się alkierz, czyli czworoboczne pomieszczenie wysunięte poza obrys budynku.

Od budowli odchodzą na północ i południe wąskie jednopiętrowe skrzydła, zakręcające w połowie długości pod kątem prostym na zachód. W każdym narożniku stoi dwupiętrowa wieża, nakryta kopułą.

Elewacje pałacu, w kolorze białym i żółtym, mają bogate zdobienia, inspirowane antykiem.

Dekoracje północnej części budowli są związane z królową Marią Kazimiłą, a południowej – z królem Janem III Sobieskim. Fasadę pałacu ozdabia sześć płaskorzeźb przedstawiających wygrane bitwy (m.in. zwycięstwo pod Wiedniem) oraz elekcję i koronację Jana Sobieskiego.

Dachy pałacu są prawie płaskie, blaszane, w kolorze zielonkawym.

Pałac jest otoczony parkiem, którego najpiękniejszą część stanowią ogrody położone na tyłach budynku, na tarasach, schodzących w stronę podłużnego Jeziora Wilanowskiego. Przypominają dzieła sztuki – barwne dywany, „utkane” ze starannie pielęgnowanych roślin.

W pałacu mieści się muzeum, które organizuje wystawy stałe i czasowe. W ramach ekspozycji stałych możemy obejrzeć m.in. apartamenty królewskie Jana III Sobieskiego i jego żony Marii Kazimiery, zwaną Marysieńką, mieszczące się na parterze w środkowej części pałacu. Na parterze południowego skrzydła znajdują się apartamenty marszałkowej Lubomirskiej, a na pierwszym piętrze północnego skrzydła – Galeria Portretu Polskiego XIV–XIX w.

●●● Warto wiedzieć

Dla osób niewidomych organizowane są spaceracje po wystawie „Primus inter pares”, opowiadającej o życiu Jana Sobieskiego. Do najważniejszych dzieł na wystawie zostały przygotowane opisy audiodeskrypcyjne. Udział w spacerach wymaga rezerwacji.

WARSZAWA – STARE MIASTO I ZAMEK KRÓLEWSKI

Warszawa leży w woj. mazowieckim, nad Wisłą. Stare Miasto i Zamek Królewski leżą na skarpie na lewym brzegu Wisły. W 1980 r. zostały wpisane na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO jako wyjątkowy przykład prawie całkowitej rekonstrukcji zespołu historycznego.

••• W przeszłości

Koniec XIII w. Bolesław II Mazowiecki zakłada osadę Warszawa, która wkrótce staje się jedną z siedzib książąt mazowieckich, z rezydencją w miejscu późniejszego zamku. Miasto otaczają mury.

1413. Janusz I Starszy przenosi tu z Czerska stolicę Księstwa Mazowieckiego. Wcześniej buduje murowany kościół św. Jana, który zastępuje drewnianą kaplicę. Na rynku staje ratusz.

1596. Zygmunt III Waza po pożarze na Wawelu przenosi rezydencję królewską do Warszawy. Rozpoczyna się rozbudowa zamku. Prawie 50 lat później Władysław IV funduje ojcu kolumnę z posągiem.

Półowa XVIII w. Zamek otrzymuje nową rokokową fasadę od strony Wisły, tzw. saską.

1 poł. XIX w. Rozebrane zostają mury obronne i ratusz. Powstają Arkady Kubickiego i Plac Zamkowy w miejscu dawnego dziedzińca przedniego.

1944. Niemcy niszczą przeszło 85 proc. Starego Miasta i wysadzają w powietrze Zamek Królewski.

1963. Dobiega końca rekonstrukcja Starego Miasta w jego postaci z XVIII w.

1971–88. Trwa odbudowa zamku. Odtworzona zostaje barokowa budowla z XVII i XVIII w.

••• Dziś

Stare Miasto ma kształt półkola, opartego o brzeg skarpy wiślanej. Jest nieduże; jego długość nie przekracza 500 m. Tworzy je kilkanaście wąskich, wybrukowanych kocimi łbami uliczek, przecinających się pod kątem prostym. Zabudowa to stojące jedna przy drugiej kolorowe kilkukondygnacyjne kamieniczki. Są szerokie na dwa lub trzy okna; mają spadziste dachy, kryte czerwoną dachówką. Nad dachami górują kościoły, z których najbardziej charakterystyczny to katedra św. Jana, z ceglana fasadą, której szczyt ma kształt trójkąta i charakterystyczne biało-czerwone pionowe pasy.

Od północy i zachodu Stare Miasto otacza półokrągły ceglany mur z Barbakanem i fosa. W sercu znajduje się Rynek – prostokątny plac o wymiarach 90x73 m. Pośrodku stoi pomnik Syrenki. Syrena, piękna kobieta z rybim ogonem, trzyma w lewej ręce tarczę, a w prawej, wzniesionej nad głową, miecz.

Swój klimat Starówka zawdzięcza licznym restauracjom, kawiarniom, galeriom, sklepom z pamiątkami wystawiającym towar przed wejściem, stukotowi kopyt koni zaprzężonych do dorożek oraz wszelkiej maści artystom, od malarzy do magików, którzy prezentują swoje umiejętności pod gołym niebem.

Na południowym krańcu Starego Miasta, na skraju skarpy wiślanej stoi Zamek Królewski. Jest zbudowany na planie pięciokąta z dziedzińcem w środku. Nad głównym wejściem wznosi się kwadratowa wieża zegarowa z szarą kopułą. Ściany zamku i dach są czerwone, jedynie fasada od strony Wisły ma kolor szaropiaskowy. Przed zamkiem rozciąga się Plac Zamkowy. Tu stoi najstarszy pomnik w stolicy – kolumna króla Zygmunta III Wazy, nazywana w skrócie kolumną Zygmunta. Odlany z brązu ponaddwumetrowy król, ubrany w zbroję, płaszcz i koronę, trzyma w prawej ręce szablę, a w lewej krzyż. Rzeźba stoi na kilkunastometrowej kolumnie. U podnóża zamku na skarpie znajduje się XVIII-wieczny trójskrzydłowy Pałac pod Blachą, połączony z zamkiem biblioteką. Jego ściany są białe, a dach, pokryty miedzianą blachą, jest zielonkawy. Od strony zamku budynek ma dwie kondygnacje, a od skarpy – cztery.

••• Warto wiedzieć

Od strony Wisły do zamku przylegają XIX-wieczne Arkady Kubickiego, tworzące taras wzdłuż fasady saskiej. Ocalałe w czasie wojny, w późniejszych latach stopniowo niszczały. Po odbudowie zostały otwarte w 2009 r.

WIELICZKA – KRÓLEWSKIE KOPALNIE SOLI W WIELICZCE I BOCHNI

Wieliczka i Bochnia leżą w woj. małopolskim: Wieliczka – ok. 10 km, a Bochnia – 40 km na południowy wschód od centrum Krakowa. Kopalnia w Wieliczce w 1978 r. została wpisana na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO jako jedyny obiekt górniczy na świecie czynny nieprzerwanie od średniowiecza do czasów dzisiejszych. W 2013 r. do wpisu dodano kopalnię w Bochni i Zamek Żupny w Wieliczce, pod wspólną nazwą Królewskie Kopalnie Soli w Wieliczce i Bochni.

••• W przeszłości

13,6 mln lat temu. Na północ od Karpat znajduje się morze o dużym zasoleniu. Gorący klimat powoduje jego szybkie wysychanie. Tworzą się złoża soli kamiennej.

3500 lat p.n.e. Ludność zamieszkująca okolice dzisiejszego Krakowa produkuje sól z odparowywania solanki czerpanej ze słonych źródeł.

Półowa XIII w. W Bochni, a niedługo potem w Wieliczce zostaje odkryta sól kamienna. Powstają pierwsze szyby. Niebawem zostaje utworzone przedsiębiorstwo Żupy (czyli kopalnie) Krakowskie, obejmujące Bochnię i Wielickę. Zarząd otrzymuje siedzibę w wybudowanym w Wieliczce zamku, zwanym Żupnym. Zamek rozbudowuje się w kolejnych wiekach.

Koniec XIV w. Żupy przynoszą 1/3 dochodów skarbu państwa.

1772. Żupy Krakowskie zajmują wojska austriackie. Pod panowaniem Austrii następuje olbrzymi wzrost produkcji. Dla zwiedzających kopalnię zostaje wytyczona trasa podziemna.

1945. Bombardowanie wojsk radzieckich powoduje ogromne zniszczenia w Zamku Żupnym.

1951. W wielickiej kopalni powstaje Muzeum Żup Krakowskich. 15 lat później następuje otwarcie podziemnej ekspozycji.

1964. W Wieliczce zaprzestaje się wydobycia soli kamiennej, a w 1996 r. – jakiegokolwiek eksploatacji złoża. Odtąd wyrobiska są użytkowane dla celów turystycznych, muzealnych i leczniczych.

1976. Rozpoczyna się restauracja Zamku Żupnego. Od 1996 r. zamek jest dostępny dla zwiedzających.

1981. Najstarsza część kopalni w Bochni staje się zabytkiem. W 1990 r. cała kopalnia przekształca się w obiekt turystyczny i uzdrowiskowy.

••• Dziś

Kopalnie soli w Wieliczce i Bochni to prawdziwe podziemne labirynty, złożone z szybów, chodników, pochylni i komór. W każdej kopalni znajduje się dziewięć poziomów (najgłębsze ponad 300 m pod powierzchnią). Panuje w nich stała temperatura 14–16 stopni Celsjusza i duża wilgotność.

W kopalni w Wieliczce wytyczono kilka tras dla zwiedzających. Najpopularniejszą z nich jest 3-kilometrowa trasa turystyczna, poprowadzona na poziomach I–III (od 60 do 135 m pod ziemią). Idąc nią, pokonujemy blisko 3 km korytarzy, 800 schodów i zwiedzamy ponad 20 komór – grot powstałych po wydobyciu soli. Oglądamy narzędzia i maszyny, używane w kopalni na przestrzeni wieków, oraz podziemne świątynie, m.in. Kaplicę św. Kingi, pokazujące, jak ważna dla górników była religia.

Kaplica św. Kingi, najpiękniejsza i najbardziej znana komora w kopalni, powstała po wydobyciu wielkiej bryły solnej. Jej długość wynosi 54 m, szerokość – 18 m, a wysokość – 12 m. Ściany, podłoga i sufit są szare – to kolor nieoczyszczonej soli kamiennej. Wszystko w tym pomieszczeniu zostało wykonane z soli: rzeźbiona posadzka, schody z balustradą i płaskorzeźby pokrywające ściany. Z sufitu zwieszają się żyrandole z kryształów soli. Na ołtarzu stoi św. Kinga, również wyrzeźbiona w bryle soli.

W kopalni w Bochni możemy obejrzeć komorę Ważyn o długości 500 m – największe w Europie podziemne pomieszczenie wykonane przez człowieka – a także przejechać się podziemną kolejką, przeprowić się łodzią przez jedną z komór zalanych solanką lub zjechać 140-metrową zjeżdżalnią w jednej z pochylni.

W obu kopalniach, ze względu na panujący tu mikroklimat, utworzono uzdrowiska.

W Wieliczce w centrum miasta wznosi się Zamek Żupny. Mieści się w nim Muzeum Żup Krakowskich, w którym możemy obejrzeć zbiory archeologiczne, dawne dokumenty, a także kolekcję solniczek. Na dziedzińcu zamku znajduje się najstarszy szyb w Wieliczce.

WIGRY – KLASZTOR POKAMEDULSKI

Jezioro Wigry leży w północno-wschodniej Polsce, w woj. podlaskim, niedaleko Suwałk. Ma nieregularny kształt, z licznymi zatokami i półwyspami. Na jednym z nich, wysuniętym daleko w głąb jeziora, na tle błękitu wód i zieleni roślinności wznoszą się zabudowania klasztorne zakonu kamedułów.

••• W przeszłości

1667. Król Jan Kazimierz nadaje kamedułom – zakonowi pustelników – wyspę na jeziorze Wigry. Powstaje drewniany klasztor; wkrótce trawi go pożar.

Przełom XVII i XVIII w. Kameduli usypują groblę łączącą wyspę z lądem, a następnie dwa tarasy: 12 i 16 m nad poziomem lustra jeziora. Na nich budują z cegły kościół, erem, czyli domy-pustelnie, oraz inne budynki. Całość otaczają murem oporowym.

1796. Władze pruskie konfiskują dobra zakonu. W klasztorze zostaje utworzone biskupstwo; później kościół przejmuje parafia. Następuje ubożenie i niszczenie obiektu, największe w czasie obu wojen światowych.

1945. Rozpoczyna się stopniowa rekonstrukcja.

Lata 70. Ministerstwo Kultury i Sztuki bierze w dzierżawę pokamedulskie budynki i przeznaczają je na Dom Pracy Twórczej. W 2010 r. powracają do Kościoła.

1999. Wigierski klasztor odwiedza papież Jan Paweł II.

••• Dziś

Do klasztoru wchodzimy po wysokich schodach. Jesteśmy na górnym tarasie. Zwiedzamy Dom Kanclerski, w którym mieszczą się Apartamenty Papieskie, przygotowane na pobyt Jana Pawła II. Wychodzimy na plac przed kościołem. Po prawej stronie w tzw. Domu Królewskim znajduje się restauracja. Przed nami – wejście do kościoła. Prowadzą do niego schody.

Świątynię zbudowano na planie krzyża o wymiarach 56x30 m. Wysokość sklepienia wynosi ponad 17 m. Zewnętrzne ściany i dwie prostokątne wieże są biało-różowe, a blaszane kopuły i dach – szare. Zabudowania otaczające kościół mają białe ściany; dachy są pokryte czerwoną dachówką.

Na tyłach kościoła znajduje się brama prowadząca do eremu. Przez nią przechodzimy na dziedziniec. Po obu stronach stoją domy-pustelnie, zwrócone bokiem do alei. Są niewielkie, mają białe ściany i czerwone dachy. Przy każdym znajduje się ogródek. Ongiś domki były wyposażone bardzo skromnie. Bracia zakonnicy spali na siennikach wypchanych słomą, przykryci szorstkim kocem. Dziś jest tu hotel.

Naprzeciw bramy prowadzącej do eremu wznosi się prostokątna, kilkukondygnacyjna wieża zegarowa. Przez inną bramę schodzimy na niższy taras. Znajdujemy się w alejce prowadzącej jeszcze niżej w dół. Po lewej stronie mamy mur okalający taras górny, a po prawej – pojedynczy rząd domów-pustelni.

••• Warto wiedzieć

U stóp klasztornej wzgórza znajduje się przystań Żeglugi Mazurskiej. Rejsy po jeziorze Wigry mogą być łączone z przejazdem Wigierską Kolejką Wąskotorową.

WŁADYSŁAWOWO – LATARNIA MORSKA ROZEWIE

Władysławowo leży w woj. pomorskim, 70 km na północ od Gdańska. Przylądek Rozewie znajduje się pomiędzy centrum miasta a Jastrzębią Górą. Latarnia stoi na wysokim na 50 m, stromym brzegu Morza Bałtyckiego, porośniętym bukowym lasem.

••• W przeszłości

1669. Na szwedzkiej mapie Zatoki Puckiej przylądek Rozewie jest oznaczony jako miejsce palenia ognia, ułatwiającego nawigację morską.

Początek XIX w. Statki płynące do Gdańska mylą nocą Rozewie z Helem i osiadają na mieliznach przy Mierzei Helskiej. Zapada decyzja o budowie nowoczesnej latarni.

1822. Latarnia po raz pierwszy wysyła sygnał świetlny. Jego źródłem są specjalne lampy, w których pali się olej rzepakowy.

2 poł. XIX w. Wzrasta liczba statków płynących do Gdańska. Znowu zdarzają się pomyłki. Ma im zapobiec postawienie nowej latarni w pobliżu starej i emitowanie podwójnego światła. Od 1875 r. świecą równocześnie dwie latarnie, co pozwala łatwo odróżnić Rozewie od Helu. Źródłem światła są lampy naftowe (w starej latarni od 1877 r.).

1910. Rosnący od strony morza las bukowy zaczyna zasłaniać światło starej latarni, w związku z czym zostaje ona podwyższona i wyposażona w nowe oświetlenie elektryczne o unikalnej charakterystyce świecenia. Nowa latarnia służy odtąd jedynie jako wieża obserwacyjna oraz miejsce lokalizacji anteny radaru WOP.

1963. Powstaje Muzeum Latarnictwa Morskiego jako oddział Centralnego Muzeum Morskiego w Gdańsku.

1978. Las po raz kolejny zasłania światło. Latarnia znów zostaje podwyższona i otrzymuje nowoczesne źródło światła.

••• Dziś

Latarnia ma wysokość prawie 33 m. W jej konstrukcji wyraźnie widać trzy etapy rozwoju. Dolna, najstarsza część, w kształcie uciętego stożka, ma 20 m wysokości i jest najszersza. Zbudowano ją z cegieł i otynkowano na piaskowy kolor. Środkowa część, również w kształcie uciętego stożka, ma 5 m wysokości i jest wykonana z pomalowanego na czerwono metalu. Najmłodsza część latarni, o wysokości 8 m, także z metalu pomalowanego na czerwono, ma kształt walca. Na niej znajduje się laterna, czyli oszklone pomieszczenie z reflektorami i aparaturą emitującą światło, przykryte białym daszkiem.

Wokół latarni na trzech poziomach biegną balkoniki. Każdy wskazuje miejsce, gdzie znajdowało lub znajduje się źródło światła. Najwyższy balkonik biegnie wokół współczesnej laterny, środkowy – w miejscu połączenia górnej i środkowej części latarni, a najniższy, udostępniony dla zwiedzających – na wysokości połączenia części dolnej i środkowej.

Wewnątrz latarni spiralne strome schody prowadzą na jej szczyt. Wchodząc, oglądamy ekspozycję Muzeum Latarnictwa. Składają się na nią zdjęcia, rysunki i modele latarni, stare reflektory, światła nawigacyjne oraz inne eksponaty. W laternie znajduje się źródło światła – obrotowy, dwustronny panel z 20 reflektorami po każdej stronie. Obecnie wykorzystuje się po osiem reflektorów z każdej strony, które rozbłyskują na 0,1 sekundy co 2,9 sekundy. Światło to jest widoczne z 48 km.

Obok latarni stoi budynek z ceglany kominem – stara maszynownia, stanowiąca dawniej źródło prądu dla latarni. Można tu zobaczyć m.in. generator prądu napędzany maszyną parową oraz aparaturę sterującą maszynownią.

••• Warto wiedzieć

Według przekazu przedwojennego latarnika Leona Wzorka w rozewskiej latarni powstała powieść Stefana Żeromskiego „Wiatr od morza”. Nie jest to prawda – w trakcie pisania autor tylko odwiedził latarnię. Niemniej jednak nosi ona jego imię.

WROCLAW – HALA STULECIA

Wrocław leży w woj. dolnośląskim, nad Odrą. Hala Stulecia znajduje się we wschodniej części miasta w Parku Szczytnickim. Ta przełomowa w historii architektury żelbetowa konstrukcja została w 2006 r. wpisana na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO. Jest najstłynniejszym dziełem wrocławskiego modernizmu.

●●● W przeszłości

XIX w. Rozwijający się Wrocław potrzebuje dużego obszaru rekreacyjno-wystawienniczego. Obiekt ma powstać na miejscu toru wyścigów konnych. Konkurs na zagospodarowanie terenów wystawowych wygrywa Max Berg, ówczesny miejski radca budowlany. Termin oddania obiektu jest zaplanowany na 1913 r. Wystawa w nowo powstałej hali ma uświetnić setną rocznicę wydania we Wrocławiu odezwy „Do mego ludu” Fryderyka Wilhelma III, wzywającej do oporu przeciwko Napoleonowi Bonaparte.

1911. Rozpoczynają się pierwsze prace. Do budowy zostają użyte materiały najwyższej jakości: specjalny cement, stal o podwyższonej wytrzymałości, granit strzegomski w miejscach narażonych na szczególnie duże obciążenia, a do stolarki okiennej – drewno sprowadzone z Australii.

Koniec 1912. Po zaledwie 14 miesiącach prace dobiegają końca. Kopała Hali Stulecia jest największą na świecie konstrukcją tego typu.

1913. W otwarciu uczestniczy 5000 osób. Po zakończeniu Wystawy Stulecia hala jest jeszcze rozbudowywana.

Po 1945. W hali zostaje zainstalowane centralne ogrzewanie, a w kuluarach kładzie się posadzki. Dopiero w latach 2009–11 przeprowadza się gruntowny remont obiektu.

●●● Dziś

Hala Stulecia wygląda jak statek kosmiczny z filmów science-fiction. Większość jej ścian ma kształt łuków lub okręgów. Budowla składa się z dwóch części: podstawy i kopuły. Podstawa, czyli dolna część, jest wzniesiona na planie czterech połączonych kół, co daje figurę zbliżoną do rombu. Długość i szerokość tej części wynoszą mniej więcej 95 m. W jej trzech narożnikach znajdują się kwadratowe hale wyjściowe – jedyne pomieszczenia, w których znajdziemy kąty proste! W czwartym (zachodnim) narożniku wznosi się dwukondygnacyjna owalna hala wejściowa. Na zewnątrz wejście do hali otaczają kolumny, wzniesione na planie półokręgu.

Nad podstawą budowli znajduje się kopała o średnicy 67 i wysokości 23 m. Opiera się na czterech gigantycznych filarach w kształcie arkad widocznych wewnątrz budynku. Kopała jest skonstruowana z nałożonych na siebie niskich walców o malejącej średnicy. W każdym kolejnym pierścieniu umieszczono okna, dzięki czemu wewnątrz jest dobrze oświetlone.

Halę wybudowano z żelbetu (zbrojonego betonu – materiału sprężystego i znacznie lżejszego od stali, na początku XX w. jeszcze mało znanego i budzącego obawy co do wytrzymałości). Jej elewacje mają kolor jasnego piasku, a dachy są ciemnoszare.

Wnętrze Hali Stulecia składa się z ogromnej, położonej centralnie sali oraz obiegających ją kuluarów. Odbywają się tu zawody sportowe, imprezy kulturalne i rozrywkowe, w tym koncerty (obiekt ma znakomitą akustykę), wystawy, targi, kongresy i konferencje. Budynek może pomieścić 10 000 widzów.

Od północy do hali przylega betonowa pergola w kształcie połowy elipsy o długości 640 m. Składa się z dwóch rzędów kolumn przykrytych kratownicą, po której pną się bujna roślinność. Pomiedzy kolumnami biegnie żwirowa ścieżka. Pergola okala fontannę. Jest to największa fontanna w Polsce i jedna z największych w Europie. Ma kształt półelipsy o powierzchni 230 m kw. Na jej dnie umieszczono 800 punktów świetlnych i 300 dysz wodnych. W ciepłych porach roku można podziwiać wodne widowisko połączone z muzyką. Zimą fontanna zamienia się w lodowisko.

●●● Warto wiedzieć

Na otwarciu hali umieszczono specjalnie dla niej zaprojektowane i wykonane przez firmę Sauer organy o 222 rejestrach i 16 706 piszczałkach, wtedy największe na świecie. Zniszczone w latach powojennych, obecnie częściowo są wykorzystywane we wrocławskiej archikatedrze. Piszczałki, które się tam nie zmieściły, zamontowano w instrumencie na Jasnej Górze.

WROCLAW – HISTORYCZNY ZESPÓŁ MIASTA

Wrocław leży w woj. dolnośląskim, nad Odrą. W skład historycznego zespołu miasta wchodzi: Ostrów Tumski, położony na północnym brzegu Odry, Stare i Nowe Miasto, znajdujące się na południowym brzegu rzeki, oraz wyspy odrzańskie w tym rejonie.

••• W przeszłości

VI w. Słowiańskie plemię Ślęzan zakłada gród na Ostrowie Tumskim.

Koniec X w. Wrocław znajduje się pod panowaniem Piastów. Jest jedną z głównych siedzib księstwa, a potem królestwa. W 1000 r. zostaje tu założone biskupstwo.

XII w. Na Ostrowie Tumskim powstaje zamek książęcy, rozbudowany w XIII w. Książęta jednak coraz częściej korzystają z rezydencji na lewym brzegu rzeki, gdzie rozwija się miasto, i ostatecznie tam się przenoszą.

1241. W obawie przed najazdem tatarskim ludność opuszcza miasto, które zostaje spalone przez najeźdźców. 20 lat później lokowane jest Nowe Miasto (włączone do głównego w 1327 r.). W XIII w. powstaje gotycki ratusz, jeden z najwspanialszych w Europie, który ostateczną formę uzyskuje na przełomie XV i XVI w. Sąsiadują z nim Sukiennice (przebudowane w XIX w.). Wokół miasta zostaje wzniesiony pierścień murów.

Początek XIV w. Zamek na Ostrowie staje się własnością biskupa.

1355. Wrocław przechodzi w ręce króla Czech, a po 1526 r. zostaje włączony do Monarchii Habsburskiej.

1702. Cesarz Leopold I ustanawia Akademię, zwaną Leopoldyńską, zbudowaną przez jezuitów w miejscu przekazanego im zamku. Powstaje największa barokowa budowla Wrocławia.

1806. Miasto zdobywają wojska napoleońskie. Francuzi rozbierają fortyfikacje okalające miasto. Po ośmiu miesiącach Wrocław wraca pod panowanie Prus.

1944. Miasto zostaje ogłoszone twierdzą. W 1945 r. Rosjanie bombardują miasto. Po przekazaniu Polsce Śląska z Wrocławiem ludność niemiecka zostaje przesiedlona, a do miasta napływa ludność polska.

••• Dziś

Ostrów Tumski to niewielki obszar skupiony wzdłuż ul. Katedralnej. Stoją przy niej jedno- lub dwupiętrowe kamieniczki z jasnymi fasadami i czerwonymi spadzistymi dachami. Z niewielkimi budynkami kontrastuje potężna Archikatedra św. Jana Chrzciciela. Ma długość 100, szerokość 45 i wysokość 23 m. W fasadzie wznoszą się dwie 91-metrowe wieże, wybudowane na planie kwadratów i nakryte strzelistymi iglicami z blachy w kolorze zielonkawym. Prezbiterium świątyni otoczone jest kaplicami.

Na zachód od Ostrowa Tumskiego na Odrze leży sześć wysepek, z których największą jest wyspa Piasek.

Stare Miasto ma kształt zbliżony do koła. Jego centralnym punktem jest Rynek o wymiarach 213x178 m. Na środku znajduje się zabudowa w kształcie czworokąta, składająca się z Ratusza, Nowego Ratusza i kamienic. Stojące wokół Rynku kamieniczki są wąskie, kilkukondygnacyjne, nakryte czerwonymi spadzistymi dachami.

Ratusz znajduje się w południowo-wschodnim narożniku zabudowy śródmiejskiej. Składa się z trzech części na planie prostokątów, przylegających do siebie dłuższymi bokami. W północno-zachodnim narożniku wznosi się wieża o wysokości 66 m, wybudowana w dolnej części na planie kwadratu, a w górnej – ośmioboczna. Każdą część ratusza przykrywa osobny dach. W środkowej części jest on ozdobiony wzorem czerwono-zielonej szachownicy. Fasada jest podzielona na trzy części i bogato zdobiona.

Nad Starym Miastem górują kościoły: Katedra św. Marii Magdaleny, zbudowana z cegły, z dwiema wieżami w kształcie prostopadłościanów, oraz Bazylika św. Elżbiety z potężną wieżą o wysokości ponad 90 m. Obie świątynie, podobnie jak Ratusz, mają spadziste dachy w charakterystyczną czerwono-zieloną szachownicę.

Nowe Miasto leży na wschód od Starego Miasta, na południowym brzegu Odry, naprzeciw Ostrowa Tumskiego. Na jego obszarze w Parku Słowackiego znajduje się rotunda, w której można podziwiać XIX-wieczną Panoramę Racławicką, przedstawiającą najważniejszą dla Polaków bitwę powstania kościuszkowskiego. Obraz o wymiarach 15x114 m jest zawieszony na ścianach wokół okręgu o średnicy 38 m.

••• Warto wiedzieć

Ze względu na dużą ilość mostów i kładek Wrocław jest nazywany Wenecją Północy.

ZAMOŚĆ – STARE MIASTO

Zamość leży w południowej części woj. lubelskiego. W 1992 r. został wpisany na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO jako przykład renesansowej zabudowy miejskiej. Jest nazywany Padwą Północy i Perłą Renesansu.

●●● W przeszłości

1580. Kanclerz i hetman wielki koronny Jan Zamoyski zakłada miasto Zamość. Opracowanie jego planu i realizację powierza Włochowi Bernardo Morando. Budowa miasta na tzw. surowym korzeniu rozpoczyna się w 1581 r. i trwa 25 lat. Najpierw powstają pałac kanclerski, arsenał i mur obronny, następnie bastiony, kościoły: katolicki (obecnie katedra), ormiański, grecki i synagoga oraz trzy rynki, kamienice i ratusz.

1589. Zamość staje się stolicą Ordynacji Zamojskiej.

1594. Zamoyski zakłada akademię, czwartą po Krakowie, Poznaniu i Wilnie. Uczelnia funkcjonuje do 1784 r.

1639–51. Trwa przebudowa ratusza; budowla zyskuje monumentalne schody w kształcie wachlarza.

1648. Twierdza wytrzymuje oblężenie wojsk kozackich i tatarskich pod wodzą Chmielnickiego, a osiem lat później odpiera najazd Szwedów.

1809. Zamość, będący po rozbiorach w rękach Austriaków, zostaje zdobyty przez księcia Józefa Poniatowskiego. W 1813 r. poddaje się Rosjanom dopiero po 9-miesięcznych szturmach.

1821. Rząd kongresowego Królestwa Polskiego odkupuje Zamość od właścicieli i modernizuje twierdzę, ale już w 1866 r. Rosjanie wysadzają w powietrze większość umocnień obronnych. Zachowuje się jedynie bastion VII z fragmentem murów.

●●● Dziś

Stare Miasto w Zamościu jest zbudowane w oparciu o renesansową koncepcję miasta idealnego – doskonale symetrycznego, uporządkowanego i przestronnego. Początkowo miasto ma powstać na planie regularnego sześcioboku. Ponieważ jednak Jan Zamoyski postanowił włączyć w jego obręb swoją siedzibę, kształt Starego Miasta jest nieregularny – to wydłużony pięciobok o wymiarach 850x650 m.

Plan miasta odwzorowuje sylwetkę człowieka. Głową jest Pałac Zamoyskich, a kręgosłupem – biegnąca z zachodu na wschód ulica Grodzka. Bastiony, które niegdyś wraz z murem otaczały miasto, stanowiły ręce i nogi. Płuca to katedra i Akademia Zamojska, a serce – Rynek Wielki. Symetrycznie na północ i południe od reprezentacyjnego Rynku Wielkiego leżą rynki handlowe: Solny i Wodny. Ten układ urbanistyczny zachował się do dziś.

Sercem Starego Miasta jest jak dawniej Rynek Wielki – kwadratowy plac o boku długości 100 m. W północnej pierzei rynku pyszni się piękny ratusz – symbol miasta. Jest to sześcienny, trójkondygnacyjny budynek o różowo-beżowych ścianach, z ozdobnymi podcieniami i atykami (czyli ściankami wieńczącymi od góry fasadę budynku). Ponad ratuszem wznosi się 52-metrowa wieża, czworoboczna w dolnej i ośmioboczna w górnej części, przykryta strzelistą, zieloną kopułą. Po każdej (oprócz północnej) stronie rynku stoi po osiem kamienic w pastelowych kolorach, z podcieniami, dekoracyjnymi atykami oraz innymi zdobieniami.

Zamojska katedra ma białe ściany i czerwony dach. Została zbudowana na planie prostokąta. Jej środkowa część – nawa główna – jest wyższa od naw bocznych. Wymiary świątyni (45x30 m) stanowią piętnastokrotne pomniejszenie XVI-wiecznego Zamościa.

Na wschodnim skraju, czyli „w nogach” Starego Miasta, zachowały się fragmenty murów otaczających dawny Zamość i jeden z siedmiu bastionów.

ŻELAZOWA WOLA – DOM URODZENIA FRYDERYKA CHOPINA

Żelazowa Wola leży w woj. mazowieckim, koło Sochaczewa, nad rzeką Utratą, 50 km na zachód od Warszawy.

••• W przeszłości

1802. Rodzina Skarbków kupuje wieś Żelazowa Wola i dwór z dwiema oficynami. Mieszka w nim hr. Ludwika Skarbkowa z dziećmi, których guwernerem zostaje przybyły z Francji Mikołaj Chopin. Domem zarządza Justyna Krzyżanowska, krewna Skarbków.

1806. Mikołaj Chopin bierze ślub z Justyną Krzyżanowską. Małżeństwo zajmuje lewą oficynę.

1810. Na świat przychodzi Fryderyk Chopin. W tym samym roku rodzina wyprowadza się do Warszawy.

Lata 20. XIX w. Chopinowie kilkakrotnie odwiedzają Skarbków z okazji świąt lub spędzają tu lato.

1834. Po śmierci najmłodszego syna Ludwika Skarbkowej majątek przechodzi w obce ręce. Pod koniec XIX w. w miejscu urodzenia Chopina znajduje się magazyn gospodarczy.

1918. Żelazowa Wola zostaje rozparcelowana pomiędzy okolicznych chłopów. Z dawnego dworu istnieje już tylko lewa oficyna.

1928. Towarzystwo Przyjaciół Domu Chopina z Warszawy i Komitet Chopinowski z Sochaczewa kupują oficynę i ziemię wokół budynku. Trzy lata później następuje otwarcie muzeum.

1953. Opiekę nad domem Chopina obejmuje Towarzystwo im. Fryderyka Chopina. Od 2005 r. sprawuje ją Narodowy Instytut Fryderyka Chopina.

••• Dziś

Na teren muzeum wchodzimy przez współcześnie wzniesiony budynek Preludium. Jego ściany są przeszklone, a pionowe elementy zewnętrznej elewacji upodabniają go do klawiatury fortepianu. Tu znajduje się m.in. wypożyczalnia audioprzewodników.

Idziemy główną aleją parku do dawnej oficyny, w której urodził się Fryderyk Chopin. Jest to murowany i otynkowany na biało parterowy budynek, zbudowany na planie prostokąta. Od frontu ma ganek z dwiema kolumnami, zwieńczony trójkątnym szczytem. Ściany porasta dzikie wino. Dach jest pokryty gontem.

Ekspozycja wewnątrz oficyny ma charakter symboliczny, ponieważ dawny rozkład wnętrza jest nieznany. Odtworzono klimat polskiego dworku z początku XIX w. W sypialni dwa strumienie światła wydobywają z półmroku klawiaturę fortepianu i portret kompozytora.

Park otaczający dworek ma kształt pięciokąta, którego jednym z boków jest Utrata. Rośnie tu ok. 10 000 gatunków i odmian roślin, w tym drzewa i krzewy z całego świata. System nagłośnienia pozwala słuchać muzyki Chopina nawet w najdalszych miejscach. Można się również zapoznać z informacjami o obiektach znajdujących się w parku. Oprócz pomników kompozytora są to nowoczesne architektonicznie budynki, w dużej mierze przeszklone, oraz dwa malownicze mostki.

••• Warto wiedzieć

W każdą niedzielę od maja do końca września odbywają się tu koncerty chopinowskie, a w każdą sobotę lipca i sierpnia – recitale młodych pianistów.